

**Transformatie van kerkgebouwen na WOII:
De veranderende rol van de Heilige
Familiekerk in Rotterdam Noord.**

**History Thesis
Student: P.A. Swier
Tutor: A. Broekhuizen
Date: 01-01-2015**

History Thesis title page

Type: History Thesis

Title: Transformatie van kerkgebouwen na WOII: De veranderende rol van de Heilige Familiekerk in Rotterdam Noord.

Author: Swier, P.A.

Summary: In this thesis I elaborate on the main question: *"To what extent does the function of community center 't Lispunt correspond to the original function of the Heilige Familie church and to what extent is this function new."* In the first chapter I try to get a grip on the discussion concerning the transformation of Dutch church buildings in city districts after WWII. I elaborate on the subquestion: *"How could a transformation of a church occur and which factors are of importance for the case: 't Lispunt?"* This is done by using examples of the different groups involved in this process, their arguments and their issues. I explain different values that are important, formulate different solutions and make a statement about a main solution in these transformation processes. In the second chapter I dig deep into the changing role of the Heilige Familie church in its neighbourhood in Rotterdam Noord. Here I elaborate on the subquestion: *"Which functions did the Heilige Familie church have from its construction until now."* I did research on the period around the construction of the church (1925), the transformation of the church (1982) and when it back out of service (2007). By understanding the discussion concerning the transformation of Dutch churches after WWII and by digging deep into the changing role of a case study I am able to answer my main question.

Keywords: Transformatie, herbestemming, kerken, buurthuis, wijkaccommodaties, wijkcentrum, echelon paroissial

Mentor: Broekhuizen, A.

Faculty: Architecture

Department: Veldacademie

Programme/Section/Other: Bouwen aan de verzorgingsstaat: welzijnsaccommodaties vernieuwen in Rotterdam.

Hand-in date: 2014-12-12

Language: Nederlands

Comment: -

Study number: 4020820

Submitter email: peterswier@gmail.com

I. Inhoudsopgave

II.	Voorwoord	5
III.	Inleiding	6
1.	Scriptiewerkplaats: Bouwen aan de verzorgingsstaat	6
1.1.	Thematiek en geraadpleegde bronnen	6
IV.	Thema	7
1.	Inleiding	7
2.	De discussie	8
2.1.	Actoren	8
2.2.	Waarden die het transformatieproces beïnvloeden	11
3.	Soorten oplossingen	15
3.1.	Monofunctioneel	15
3.2.	Multifunctioneel	18
4.	Hoofdooplossingen	18
V.	Casestudie.....	20
1.	Inleiding	20
2.	De bouw: 1913-1927	20
2.1.	Het begin van een nieuwe parochie.....	20
2.2.	De Heilige Familiekkerk.....	21
2.3.	De uitbreiding van Rotterdam.....	23
2.4.	Ordering vanuit de parochie.....	25
3.	De transformatie: rond 1980	26
3.1.	De veranderende parochie	26
3.2.	Veranderend Gemeentebeleid.....	28
3.3.	De bouw van 't Lispunt	28
4.	Aan eredienst onttrokken: 2008-nu	31
4.1.	Het functioneren van buurthuis 't Lispunt	31
4.2.	Masterplan Bergpolder-Zuid	32
VI.	Conclusie.....	36
1.1.	Thema	36
1.2.	Casestudie.....	37
1.3.	Hoofdvraag	38
1.3.1.	Overeenkomsten.....	38
1.3.2.	Nieuw.....	38
1.3.3.	Perspectief/toekomst.....	38
VII.	Bronnenlijst.....	39
VII.	Appendix.....	41

1.	Analysetekeningen van de Heilige Familiekerk.....	41
2.	Foto's van de Heilige Familiekerk.....	46
3.	Fragment van de buurtkrant van het Liskwartier	48

II. Voorwoord

Wat is absoluut niet wilde was dat mijn geschiedeniscriptie een document zou worden dat na de beoordeling op een stapel terecht zou komen en daar ongeroerd zou blijven liggen totdat het vernietigd werd. Daarom bood de scriptiewerkplaats Bouwen aan de verzorgingsstaat, gefaciliteerd door de TU Delft en de Veldacademie, uitkomst. Door de welzijnsvoorzieningen in Rotterdam Noord in kaart te brengen kon de maatschappelijke waarde bepaald worden van deze voorzieningen. De geschiedeniscriptie van mij en mij medestudenten die meededen aan deze scriptiewerkplaats vormen daarmee een onderdeel van een groter onderzoek dat de Veldacademie doet samen met de Gemeente Rotterdam.

De maatschappelijke relevantie samen met de uitgebreide begeleiding en een voor mij nieuwe omgeving (de Veldacademie) hebben ervoor gezorgd dat ik met veel plezier aan deze scriptie gewerkt heb. Het archiefonderzoek was regelmatig frustrerend en vroeg om veel doorzettingsvermogen, maar uiteindelijk is het gelukt en kijk ik hier met plezier op terug. Ik hoop zeer dat de uitkomsten nuttig zullen zijn voor Jurrian Arnold van de Veldacademie, Eva Reekers van de Gemeente Rotterdam en Dolf Broekhuizen en wil hen bij dezen bedanken voor alle begeleiding.

Peter Swier

III. Inleiding

1. Scriptiewerkplaats: Bouwen aan de verzorgingsstaat

Wat is de toekomst van de buurthuizen in een samenleving die zowel individueler wordt als een beroep doet op meer burgerparticipatie? Zijn er nog plekken nodig waar groepen mensen elkaar kunnen ontmoeten? En wie is daarvoor verantwoordelijk? Moet de burger initiatief nemen? Dient de overheid door middel van multifunctionele centra verschillende groepen te bedienen, of juist specifieke functies onderscheiden? Hoe zien die buurtvoorzieningen eruit?

Met deze vragen begonnen wij in de scriptiewerkplaats. De Veldacademie voert momenteel (2014) een onderzoek uit voor de gemeente Rotterdam om de welzijnsvoorzieningen in kaart te brengen en daarmee opnieuw hun maatschappelijke waarde te bepalen. Hiervoor onderzoekt de Veldacademie samen met de TU Delft casestudies in Rotterdam Noord. Als student kreeg ik de kans om met dit maatschappelijk zeer relevante onderwerp aan de slag te gaan door hier een geschiedeniscriptie over te schrijven. Hierbij focus ik mij op één van de casestudies, namelijk buurthuis 't Lispunt dat gevestigd is in een kerkgebouw.

1.1. Thematiek en geraadpleegde bronnen

In deze scriptie verdiep ik mij allereerst in een voor mijn casestudie relevant thema: “De veranderende rol van kerkgebouwen: transformaties van kerkgebouwen in Nederland na WOII.” Hierbij richt ik mij vooral op de (veranderende) rol van het kerkgebouw in de wijk. Er is al erg veel over dit thema gepubliceerd en dit heeft vooral betrekking op hulpmiddelen om transformatie te bevorderen. Ik richt mij in dit themahoofdstuk vooral op de discussie rondom het transformatieprocessen van kerken. Ik breng dit in kaart aan de hand van voorbeelden. Daarbij kijk ik naar welke belangen er spelen, welke oplossingen hieruit voortvloeien en wat hoofdoplossingen zijn. Hiervoor heb ik vooral artikelen geraadpleegd uit bouw gerelateerde tijdschriften zoals de Architect, Bouwwereld, Bouw & Uitvoering en Heemschut. Mijn focus lag hierbij op de procesbeschrijvingen waarbij ik informatie verzameld heb over de belangen die meespelen in de transformatieprocessen en eventuele successen en mislukkingen. Mijn deelvraag met betrekking tot het thema is: *“Hoe kan een transformatie van een kerk plaatsvinden en welke aspecten zijn van belang bij de case: 't Lispunt?”*

Nadat ik de thematiek in kaart gebracht heb kan ik het transformatieproces van mijn casestudie (de Heilige Familiekerk) beter begrijpen. Deze thematische kennis heeft mij erg geholpen bij het historische onderzoek om bijvoorbeeld bronnen beter te interpreteren. Daarnaast heeft het mij geholpen in de zoektocht in de archieven. Bij de casestudie onderzoek ik drie periodes in het specifiek: de periode rond de bouw van de kerk, rond de transformatie tot buurthuis en rond de periode dat de kerk aan eredienst onttrokken werd en het buurthuis een nieuwe rol kreeg. Daarbij zal ik de maatschappelijke context belichten aan de hand waarvan ik de rol van de kerk bepaalde ruimtelijke consequenties kan verklaren. Mijn deelvraag met betrekking tot de casestudie is: *“Welke functies heeft de Heilige Familiekerk gehad vanaf de bouw tot nu?”*

In de conclusie beschrijf ik de inzichten die ik heb verkregen. Ik positioneer de casestudie binnen het thema en met de antwoorden op de deelvragen beantwoordt ik de hoofdvraag: *“In hoeverre komt de functie van buurthuis 't Lispunt overeen met de originele functie(s) van de Heilige Familiekerk en in hoeverre is deze functie nieuw?”*

IV. Thema

1. Inleiding

Transformatie van kerkgebouwen is iets van alle tijden. De in 536, door Anthemius van Tralles en Isidorus van Milete, ontworpen Hagia Sophia is hier een voorbeeld van. Deze kathedraal voor de orthodoxe kerk was bedoeld voor kerkdiensten en staatkundige aangelegenheden en stond in Constantinopel. Na de verovering van Constantinopel in 1453 door het Ottomaanse Rijk werd de kerk een moskee en ging Aya Sofia heten. Voor deze nieuwe functie werd het gebouw voorzien van vier minaretten en het kruis op de centrale koepel werd vervangen door een halve maan. Binnenin werden aan de pijlers zes platen met Arabische teksten aangebracht en werden de Byzantijnse muurschilderingen en mozaïeken bedekt met een witte pleisterlaag. In 1934 veranderde de functie onder Mustafa Kemal Atatürk van een moskee tot een museum. Daarbij werden de oude mozaïeken weer in het zicht gebracht. De afgelopen jaren is de roep om het gebouw opnieuw te bestemmen tot moskee toegenomen. Dit voorbeeld laat zien dat de transformatie van een religieus gebouw plaatsvindt als gevolg is van maatschappelijke veranderingen. De Hagia Sophia werd verbouwd om het te laten voldoen aan nieuwe functionele eisen. Uit de geschiedenis blijkt echter ook dat dit niet zonder strijd gaat. Het alternatief, sloop, is daarentegen ook niet vanzelfsprekend.

In deze scriptie is de scope beperkt tot transformaties van kerkgebouwen in Nederland na WOII. Bij deze transformatieprocessen van kerken komt veel kijken. Vaak hebben de gebouwen een strategische gekozen positie in een wijk en vervullen een maatschappelijke functie. Het is een ontmoetingsplek voor mensen en een plek met grote emotionele lading, omdat mensen er bijvoorbeeld getrouwd en/of gedoopt zijn. Het verdwijnen van deze gebouwen leidt onherroepelijk tot een stuk kaalslag. De secularisatie heeft echter gezorgd voor minder kerkgangers en hierdoor kwamen vanaf de jaren '50 steeds meer kerken leeg te staan. Egbert Koster, voormalig (eind-)redacteur van 'de Architect' en onderzoek-, journalistiek en communicatieadviseur op het gebied van architectuur, stelt: *"Dit functieverlies is een grote bedreiging voor het voortbestaan van historische gebouwen. Dit blijkt ondermeer uit het steeds grotere aantal in onbruik rakende en in hun voortbestaan bedreigde kerkgebouwen (Koster, 1989)."* Met sloop en nieuwbouw wordt het verlies van een zeker markeringspunt in de buurt niet goedge maakt. Er gaat een stuk sfeer verloren. Een andere oplossing is het streven naar een soort tweede leven voor de kerken. In de praktijk gebeurt dit al op verschillende manieren. Kerken worden getransformeerd tot appartementsgebouw, museum, winkel, buurthuis, bibliotheek, uitvaartcentrum, moskee, of multifunctioneel gebouw. Dit is niets nieuws, de meeste historische steden bestaan voor een groot deel uit panden die in de loop van de tijd een of meerdere wijzigingen in gebruik hebben ondergaan. Koster stelt: *"Wat nieuw is aan de ontwerp- en bouwgeving na WO II is dat op het gebied van herbestemming van gebouwen, de herbestemming niet alleen plaatsvindt op grond van pragmatische overwegingen (het aanpassen de bestaande bouwstructuren als een eenvoudige, snelle en relatief goedkope oplossing voor een nieuwe ruimtebehoefte), maar op grond van historische, architectonische, of emotionele waarden die wordt toegekend aan het te behouden object (Koster, 1989)."* Bij deze 'actuele' (na WOII) vorm van herstemming staat dus volgens Koster, zeker in het geval van gebouwen met de status van monument, niet (alleen) de gebruikswaarde van het gebouw, maar de monumentale waarde centraal in het herbestemmingsontwerp. Deze constatering wordt ondersteunt door Barend Jan Schrieken, die in zijn afstudeeronderzoek aan de TU Delft een stappenplan voor herbestemming van kerkgebouwen ontwikkelt heeft. Hij stelt: *"Naast de ingewikkelde technische aspecten van de transformatie van een kerkgebouw, speelt een sterke emotionele kant mee in de discussie. ... Bij de afweging welke kerken worden behouden voor de eredienst en wat er moet gebeuren met de overige gebouwen, zouden, naast de bouwtechnische, functionele, financiële en locatie-eigenschappen de cultuurhistorische eigenschappen een belangrijke rol moeten spelen. Het blijkt moeilijk te zijn om een afweging te maken tussen de harde en minder harde aspecten (Schrieken, 2000)."* Hij ziet dus ook twee aspecten in de discussie omtrent transformatie: de harde aspecten (pragmatische overwegingen) en minder harde aspecten (emotionele, cultuurhistorisch waarden) en stelt dat deze het transformatieproces bemoeilijken. Hij

stelt alleen dat deze *“een belangrijke rol moeten spelen”* wat impliceert dat dat nog niet altijd het geval is.

Deze vormverandering van het herbestemmings-, transformatieontwerp zou wel een verklaring voor het feit dat een transformatieproces zelden zonder problemen verloopt. Er spelen veel belangen een rol en vaak zijn de (kerk)gebouwen niet bedoeld voor flexibel gebruik, maar enkel voor een religieuze functie. De komende paragrafen zijn een verdieping in deze transformatieprocessen aan de hand van enkele voorbeelden. Het centrale thema hierbij is de veranderende rol van kerkgebouwen in een stadswijk gedurende de secularisatie waarbij de architectonische transformatie van deze gebouwen centraal staat. De deelvraag met betrekking tot het thema is: *“Hoe kan een transformatie van een kerk plaatsvinden en welke aspecten zijn van belang bij de case: ‘t Lispunt?”* Om deze vraag te beantwoorden worden de volgende sub vragen gebruikt:

- 1) *“Wat is de discussie over het aanpassen van kerken? Welke actoren zijn er, wat zijn hun belangen en welke argumenten worden er aangedragen voor of tegen transformatie?”*
- 2) *“Welke oplossingen voor het aanpassen van kerken zijn er? Welke criteria worden hierbij gebruikt?”*
- 3) *“Zijn er hoofdoplossingen? En zo ja, op basis waarvan kan dit verondersteld worden?”*

2. De discussie

Om meer grip te kunnen krijgen op de discussie die er gevoerd wordt met betrekking tot het aanpassen van kerken worden enkele voorbeelden van transformaties gebruikt. Uit deze voorbeelden, die in de komende paragrafen besproken zullen worden, zijn de actoren en aspecten naar voren gekomen die vanuit een historisch perspectief bij een dergelijk proces te benoemen zijn. Ten eerste zal stilgestaan worden bij de verschillende partijen binnen een geloofsgemeenschap. Met betrekking tot het Christelijk geloof hebben wij het dan grof gezegd over protestanten en katholieken. Vervolgens zal de rol van de gemeente onder de loep genomen worden. Daarnaast blijkt ook verschillende voorbeelden dat emotionele argumenten van bewoners uit de omgeving een rol spelen. En tot slot wordt stilgestaan bij verschillende aspecten die de mogelijkheden tot transformatie kunnen vergroten of remmen.

2.1. Actoren

2.1.1. De geloofsgemeenschap

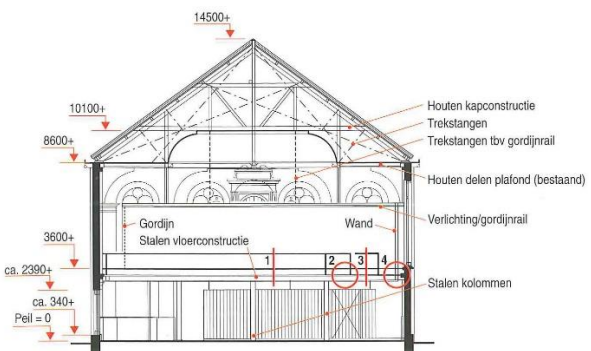
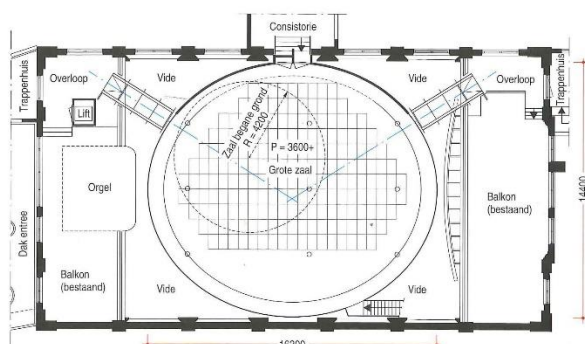
Onder de Nederlandse bevolking vindt een continue proces van secularisatie plaats. Over het beginpunt van deze secularisering en ontzuiling verschillen historici, sociologen en politicologen van mening. Akkerman en Stuurman, beide politicoloog aan respectievelijk de UvA en de UU, stellen dat de veranderingen in de jaren vijftig ingezet worden, waar door veranderende opvattingen over seksualiteit en vrouwelijkheid bij jongeren een stille verwijdering tot de kerk wordt ingezet (of omgekeerd, de kerk kon hen niet boeien) (Akkerman, 1986). Schuyt en Taverne, respectievelijk gewoon hoogleraar sociale wetenschappen (UvA) en hoogleraar geschiedenis van architectuur en stedenbouw (RUG), stellen dat veel auteurs het proces van ontzuiling in 1960 of aan het begin van dat decennium aan laten vangen: *“..., omdat de kerkorganisatie, vooral de katholieke kerk, op dat moment in beroering werd gebracht. Niet doordat jongeren in opstand kwamen, maar omdat de oude, populaire paus Johannes XXIII een oproep deed tot vernieuwing (Schuyt, 2000).”*

De hierop volgende decennia hebben etnische en demografische verschillen er aan bijgedragen dat de invloed van het Christelijk geloof in de samenleving steeds meer afneemt. Nevzgodin stelt dat dit proces serieuze gevolgen heeft (gehad) voor de bebouwde omgeving (Nevzgodin, 2008): *“As a social phenomenon this can be assessed in various ways, but for the built heritage it has really serious consequences. According a recent forecast, during the forthcoming ten years Dutch religious communities will sell nearly 1000 church buildings. The future of these buildings is very uncertain.”*

De toenemende secularisatie leidde ertoe dat religieuze gemeenschappen steeds meer moeite hadden om de kosten voor het dagelijks gebruik van de kerkgebouwen te dragen. Vervolgens waren er te weinig fondsen die dit op konden vangen (Overbeek, 2008) en was leegstand het gevolg.

Een andere belangrijke oorzaak voor de toename van het aantal leegstaande kerken is de fusie van de drie grote protestantse kerken in Nederland in 2004. Het samengaan van de Nederlands Hervormde Kerk, de Gereformeerde kerk en de Evangelisch-Lutherse kerk was het resultaat van een proces dat 40 jaar daarvoor in gang gezet was. Deze ontwikkeling had negatieve gevolgen voor vooral de naoorlogse kerkgebouwen, want na deze samensmelting kon het kerkvolk maar één kerk houden, meestal het oudste gebouw, en moest het de anderen verkopen of slopen.

Een bijzonder voorbeeld van de rol die de geloofsgemeenschap kan spelen bij het transformatieproces van een af gestoten kerk is de Noorderkerk in Leeuwarden. De gereformeerde kerkgemeenschap in deze stad zette in 1998 de circa 100-jarige kerk te koop, omdat het gebouw te klein werd. De verkoop was onderdeel van een fusie tussen de gemeenten Leeuwarden en Leeuwarden-Huizum die uiteindelijk in 2001 zou plaatsvinden (Sikkema, 2004). Beide gemeenten verkochten hun kerken en zouden samen een nieuw gebouw intrekken. Het zou echter nog tot 2004 duren voordat het nieuwe, grotere pand klaar was. De kerk had daarom een aantal voorwaarden afgedongen bij de verkoop van de oude kerk. Allereerst wilde de kerk er liever geen commerciële instelling, met de belangstelling die de Fryske Akademy (één van de 20 tot 30 instellingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen in Amsterdam) waren ze daarom zeer tevreden. Daarnaast wist men een voorwaarde af te dingen dat men het kerkgebouw nog gedurende een aantal jaren kon blijven gebruiken. Hiervoor moesten een groot deel van de houten banken en het orgel blijven, zodat het gebouw in totaal zo'n 500 mensen zou kunnen ontvangen. Het gebouw mocht daarentegen wel de uitstraling krijgen van de Fryske Akademy (Debets, 2000).

Figuur 1.1. Noorderkerk, Leeuwarden, W.C. de Groot (1889) – Interieurbeeld vanaf het balkon genomen (Debets, 2000).

Figuur 1.2. Noorderkerk, Leeuwarden, W.C. de Groot (1889) – Interieurbeeld vanaf de grote zaal genomen (Debets, 2000).

Figuur 1.3. Noorderkerk, Leeuwarden, W.C. de Groot (1889) – Plattegrond van de eerste verdieping (Debets, 2000).

Figuur 1.4. Noorderkerk, Leeuwarden, W.C. de Groot (1889) – Dwarsdoorsnede van de getransformeerde kerk (Debets, 2000).

Bij het proces van afstoten van kerkgebouwen tekent zich een verschil af tussen de Protestantse en de Katholieke kerk. De protestanten hebben een flexibele houding met betrekking tot de transformatie

van hun voormalige kerken naar andere functies. De katholieken daarentegen geven van oudsher de voorkeur aan sloop in plaats van hergebruik voor een functie die niet overeenstemt met de Christelijke idealen (Nevzgodin, 2008). In het bisdom van 's-Hertogenbosch zijn hierdoor al verschillende geloof gerelateerde gebouwen gesloopt. Ondanks het feit dat de herbestemming van leegstaande kerken onder katholieken tot gewetensbezwaren leidt, door de overtuiging dat een kerk een gewijd gebouw is en daardoor niet geschikt voor een andere functie, zijn er tegenwoordig in het katholieke zuiden al heel wat kerken getransformeerd (Overbeek, 2008).

2.1.2. Gemeenten

Wat een belangrijke rol speelt in de discussie over transformatieprocessen van religieuze gebouwen is dat de overheid gedurende de Wederopbouwperiode veelal de bouw van kerken gesubsidieerd heeft. Het was een onderdeel van het opbouwen van de samenleving. De actuele vraag is of de overheid als *seculiere* staat nog een keer moet betalen voor het in stand houden van erfgoed van verdwijnende religies.

Gemeenten verschillen hierin van standpunt, maar dat de gemeente een belangrijke actor kan zijn met betrekking tot transformatieprocessen blijkt uit het voorbeeld van de gemeente Bergen op Zoom. Bergen op Zoom hanteert een visie voor behoud van kerken. Deze visie komt voort uit een jarenlange traditie van de stad voor hergebruik van kerken. De stadsschouwburg bijvoorbeeld is sinds 1988 de gebruiker van de voormalige rooms-katholieke kerk de H. Maagd aan de Grote Markt. Uit de visie volgt dat in Bergen op Zoom geen enkele voor de eredienst overbodige kerk meer gesloopt zal worden. Gebouwen die vrijkomen krijgen een nieuwe wijkfunctie als andere kerken geen belangstelling hebben.

Een kerk in Borgvliet is hier een voorbeeld van. De kerk stond op de slooplijst, nadat deze in 2000 aan eredienst was onttrokken. De kerk lag op een plein met een pastorie en een klooster. Sloop zou volgens het oordeel van cultuurhistorische adviseurs van de gemeente, na bezwaren van de bewoners, het hart uit het buurtschap wegsnijden. Uiteindelijk is in overleg met de woningbouwvereniging ervoor gekozen om het gebouw te verbouwen tot wijkhuis (2004) waarbij er een kapel in de kerk behouden blijft.

Volgens Van Eekelen is het onttrekken of herstemmen van kerken in eerste instantie een verantwoordelijkheid van de kerkbesturen en het bisdom, maar moet ook de gemeente anticiperen op die ontwikkeling. *“Kerkgebouwen zijn namelijk voor een specifiek doel opgericht en zijn mede vanwege hun centrale ligging en uiterlijke verschijningsvorm – soms planmatig, soms organisch – een bepalende factor voor de maatschappelijke en fysieke stedelijke structuur (Eekelen, 2010).”* Hieruit kan geconcludeerd worden dat wijzigingen in deze samenhang, ingrijpende veranderingen van het woon- en leefmilieu op wijkniveau tot gevolg kunnen hebben.

Daar waar gemeentebesturen een rol spelen in transformatieprocessen wordt bij kerkgebouwen een accent gelegd op functies die aansluiten bij het ontmoetingskarakter van het gebouw. De afgelopen decennia is er een trend te zien dat gemeenten graag een passende functie zien die de overheid niet opzadelt met voortdurende verzoeken om subsidie. In veel gevallen is namelijk gebleken dat een getransformeerde kerk zichzelf niet financieel niet in stand kan houden na de functieverandering. Ondanks het streven naar efficiëntie en een zuinige aanpak moet in veel gevallen toch een beroep worden gedaan op giften of subsidies (Onbekend, 1998). Woningen of commercieel functies zijn vanuit dat oogpunt aantrekkelijker, maar minder gunstig voor de culturele of monumentale waarde van een kerkgebouw. Bij deze functies wordt meer dan bij anderen het bijzondere karakter van de kerk verstoord.

Tot slot heeft de gemeente grote invloed op de transformatie, omdat zij de plannen uiteindelijk moet toetsen. Het niet overeenkomen van de transformatieplannen met de bestemmingsplannen of andere

beleidstukken kan ervoor zorgen dat een plan niet door de ambtelijke toetsing komt. Desondanks vinden burgers toch manieren om dit te omzeilen, zoals blijkt in de volgende paragraaf.

2.1.3. Weerstand vanuit de samenleving

Dat burgers een belangrijke rol kunnen spelen in het transformatieproces blijkt uit het voorbeeld de Grote Kerk in Hoorn. Deze kerk werd in 1881-1882 ontworpen door architect C. Muysken in neorenaissance of Oud-Hollandse stijl. Begin 1984 was de kerk er slecht aan toe na zo'n twintig jaar leegstand. Een aantal burgers, waaronder architecten van het bureau Hangelbroek/Gouwetor, richtte de Stichting Behoud Grote Kerk op ter bevordering van behoud en herstel van de kerk. Het originele plan wat bestond uit woningen in de consistorieruimte, startende bedrijfjes en werkgelegenheidsprojecten op de begane grond en een bibliotheek op de eerste verdieping kwam niet door de ambtelijke toetsing. Uiteindelijk bleef alleen het plan voor de woningen over. De kerk werd ten slotte door particulieren aangekocht voor de prijs van drie ton en met het oorspronkelijke plan als uitgangspunt én een investering van acht miljoen gulden, kreeg het gebouw een nieuwe bestemming. Eind 1985 was er een kledingwinkel gevestigd op de begane grond, een babyzaak op de eerste etage en waren onder de kap, in de consistoriekamer en de ruimten daarboven woningen gerealiseerd (Onbekend, 1998). De kerk was daarmee behouden, maar project had uiteindelijk wel 800.000 gulden meer gekost door slechte inschattingen over de toestand van het gebouw.

Een ander voorbeeld van de rol die burgers kunnen spelen in het transformatieproces is de Gerardus Majella in Amsterdam. Het door architect Jan Stuyt ontworpen gebouw werd tussen 1912 en 1926 gebouwd is inmiddels getransformeerd tot archief en bibliotheek. In 1982 was de kerk al zo goed als afgeschreven en in 1992 werd er gedacht over sloop. Actieve buurtbewoners wisten dit echter, met ondersteuning van het Amsterdams Monumenten Fonds (AMF), te voorkomen. Omdat de Majellakerk in de wijk een middelpunt vormde, samen met een school, de pastorie en een zusterhuis vonden de burgers en het AMF dat het gebouw daar in sociaal cultureel opzicht moest blijven (Onbekend, 1998). Sinds 2012 maken het Nederlands Philharmonisch Orkest en het Nederlands Kamerorkest gebruik van de ruimte.

Figuur 2.1. Gerardus Majellakerk, Amsterdam, Jan Stuyt (1926) – Het exterieur van de Majellakerk (Stadsherstel.nl, 2014).

Figuur 2.2. Gerardus Majellakerk, Amsterdam, Jan Stuyt (1926) – Het interieur van de Majellakerk waarop te zien is hoe het Philharmonisch Orkest oefent in de grote ruimte onder de koepel (Orkest.nl, 2014).

Beide voorbeelden laat zien dat sloop van kerkgebouwen in de samenleving stuit op grote weerstand. Dit wordt ondersteunt door een Rotterdams onderzoek uit 2009 dat uitwees dat voor 86% van de burgers het kerkgebouw grote emotionele waarde heeft als 'baken van herkenning' (Haastrecht, 2009).

2.2. Waarden die het transformatieproces beïnvloeden

In de komende paragrafen zal nog apart stilgestaan worden bij enkele waarden die bij transformatieprocessen van kerken na WO II een rol spelen. Het is lastig om deze waarden onder te verdelen en daarom worden hier de meest in het oog springende waarden besproken. Er wordt niet

apart stilgestaan bij emotionele en financiële waarden, maar dit aspect wordt wel zijlings genoemd in de paragrafen. Bij de financiële waarden zit het verschil vooral bij de vraag of het geld vanuit de overheid komt (d.m.v. subsidie) of vanuit particulier initiatief. De emotionele waarden kwamen vooral aan bod in het vorige hoofdstuk over de actoren. Verder komen de functionele waarden in hoofdstuk drie aan het bod. Hier zal stilgestaan worden bij: bouwkundige, architectuurhistorische en stedenbouwkundige waarden.

2.2.1. Bouwkundige waarden

Wat kerken geschikt kan maken voor transformatie is het feit dat religieuze gebouwen vaak overgedimensioneerd zijn. Ivan Nevzgodin, docent en onderzoeker aan de faculteit Bouwkunde van de TU Delft, zegt hierover: *"In the past this extra space was sometimes even seen as an offering to God, but now this makes buildings more suitable for re-use (Nevzgodin, 2008)."* De naoorlogse kerken beschikken hierbij meestal over betere mogelijkheden voor hergebruik dan de traditionele vooroorlogse kerken door de opbouw van het volume en de gebruikte 'moderne' materialen zoals beton en staal.

Naast de mogelijke voordelen van de overdimensionering van de constructie kan de opbouw van de constructie (vooral bij oude, traditionele kerken) ook nadelen met zich meebrengen. Bij de transformatie van de traditioneel gebouwde Grote Kerk in Hoorn bijvoorbeeld zorgde de nieuwe constructie voor veel hoofdbreken, omdat de constructie in de kerk opgebouwd moest worden en de aanvoer van constructieonderdelen lastig was. Bij de transformatie heeft de kerk achttien dakwoningen gekregen die rusten op achttien pijlers. Onder elke pijler werden drie zogeheten pulspalen geslagen. De ingang van de kerk bood echter weinig doorgangsruimte, met als gevolg dat de palen alleen met een korte-slag-heimachine geheid konden worden. De pijlers en de staalconstructie die daarop kwam moesten uiteindelijk door een gat in het dak naar binnen gebracht worden.

Een ander punt wat de transformatie van kerken kan bemoeilijken is dat de gebouwen op het gebied van klimaatbeheersing, akoestiek en onderhoud meer vergen dan men in veel gevallen kan overzien (Onbekend, 1998). De Gerardus Majellakerk is hier een goed voorbeeld van. Hier werd gekozen voor een zo open mogelijke constructie om het zicht op de koepel zoveel mogelijk in stand te houden. Dit bleek echter vanuit het gebruik als bibliotheek en studieruimte niet een succes. De open opstelling maakte de boeken kwetsbaar voor diefstal en vandalisme, de studieruimte had geen eigen zijwanden en daarom last van een flinke galim en het continue gebruik zorgde voor hoge stookkosten.

2.2.2. Architectuurhistorische waarden

Bij sloop- of transformatieprocessen spelen na WO II architectuurhistorische waarden een dominantere rol. Van Eekelen stelt: *"Transformatie biedt uitkomst, omdat met sloop architectonische kwaliteiten kunnen verdwijnen die met nieuwbouw niet meer terug te brengen zijn (Eekelen, 2010)."* Echter kunnen ook bij transformatie, weliswaar in mindere mate, deze waarden geschaad worden. Deze paragraaf zal inzicht geven in de voornaamste architectuurhistorische waarden en de verschillen hiertussen. Door hier meer inzicht in te krijgen kan de casestudie uiteindelijk geplaatst worden onder een stijl en kunnen de consequenties hiervan voor het transformatieontwerp beter begrepen worden. Met betrekking tot de kerkelijke architectuur in Nederland ten tijde van de bouw van 't Lispunt zal ik kort ingaan op drie stromingen: de conservatieve traditionalisten van de Delftse en Bossche school, de functionalisten/modernisten van het Nieuwe Bouwen en de expressionisten van de Amsterdamse school.

De compartimentering van het sociaal-politieke leven, beter bekend als de verzuiling, was een karakteristiek aspect van de (naoorlogse) ontwikkeling van de Nederlandse samenleving. Elke zuil had verschillende denkbeelden over architectuur en zo had deze indeling op bouwkundig gebied invloed op de keuze voor een architect, constructeur en aannemer. Deze verschillende denkbeelden vormde

een belangrijk thema in de architectuurdiscussie tussen de modernisten en expressionisten aan de ene kant en de traditionalisten aan de andere kant die begon in de jaren '30.

De traditionalisten waren de aanhangers van de Marinus Jan Granpré Molière (1883-1972). Molière was een katholieke bekeerling, maar bovenal de initiator en spiritueel leider van de 'Delftse school'. Enkele decennia domineerde zijn traditionele ideeën de Technische Hogeschool Delft, waar Molière in 1924 een professor werd en daarmee zijn eigen aanhangers creëerde. Hij slaagde er verder in om belangrijke bouwopgaven door te spelen naar zijn volgelingen. *"Direct na de oorlog was de 'Delftse school' de dominante stroming in de Rooms-Katholieke bouw (Nevzgodin, 2008)."* De Delftse School kenmerkte zich door expressieve vormen in baksteen vaak met houten overkapping, naar historische voorbeelden als de vroegchristelijke basilica. Het Nieuwe Bouwen beschouwde Granpré Molière als 'onbesuisd,' terwijl hij de Amsterdamse School typeerde als te 'wulps'. Volgens hem moest bouwkunst 'nederig en zelfvergeten' zijn (Schaik, 2014). Op ideologisch gebied had Molière invloed op een andere groep Rooms-Katholieke architecten bekend als de 'Bossche school'. Van 1946 tot 1973 werd hier onderwijs gegeven dat gebaseerd was op de doctrine van het Plastische getal die verder uitgewerkt is door de benedictijnse monnik Dom Hans van der Laan. Een belangrijk kenmerk is de soberheid van de gebouwen dat door is gevoerd in het materiaalgebruik (voornamelijk beton, baksteen en hout).

De expressionisten staan met hun baksteenarchitectuur bekend als de 'Amsterdamse school'. Ze gebruikte een expressieve, sculpturale vormtaal en veel kleuren in hun gebouwen. In tegenstelling tot de modernisten waren de expressionisten niet wars van ornamenten en beeldhouwkunst, die volgens hen bijdroegen aan het idee dat een gebouw een Gesamtkunstwerk is bestaande uit een stijl, constructie én decoratie.

De functionaristen gebruikten moderne materialen en constructies. Door de toepassing van skeletconstructies waren gevels niet langer noodzakelijk de dragende structuren. Er werden bijvoorbeeld gevels gemaakt met veel glas zodat binnen en buiten in elkaar overvloeiden. Vooral na WO II trok deze stroming de aandacht van zowel katholieke als protestantse kerkenbouwers.

Figuur 3.1. Onze Lieve Vrouwe Altijd Durende Bijstand kerk, Breda, Granpré Molière (1952) – Een voorbeeld van een traditionalistische 'Delftse school' kerk. Te herkennen is aan de opbouw en het gebruik van baksteen (Reliwiki.nl, 2014a).

Figuur 3.2. Sint Martinuskerk, Gennep, Nico van der Laan (1954) – Een voorbeeld van een traditionalistische 'Bossche school' kerk. Te herkennen aan de soberheid in de architectuur die ook is doorgevoerd in de materialen (Reliwiki.nl, 2014a).

Figuur 3.3. Onze Lieve Vrouwe Geboortekerk, Halfweg, Jan Kuijt (1929) – Een voorbeeld van een expressionistische 'Amsterdamse school' kerk. Te herkennen aan de expressieve baksteenarchitectuur en detaillering (Gravity, 2012).

Figuur 3.4. Gereformeerde kerk, Nagel, Van den Broek & Bakema (1962) – Een voorbeeld van een functionalistische kerk van het 'Nieuwe Bouwen'. Te herkennen aan de opbouw, constructie en het materiaalgebruik (Architectuur.org, 2014a).

De kerken die na WO II getransformeerd worden vallen, met enkele uitzonderingen daargelaten, grofweg onder deze stromingen. De kerken zijn een weerspiegeling van het gedachtegoed van een groep mensen uit een bepaalde tijd en hebben daarmee hun eigen cultuur-, architectuurhistorische waarde. Het vormt daarmee onderdeel van onze vaderlandse geschiedenis. Met deze (monumentale) waarden wordt bij de transformatie van kerken na WO II steeds meer rekening gehouden, waardoor

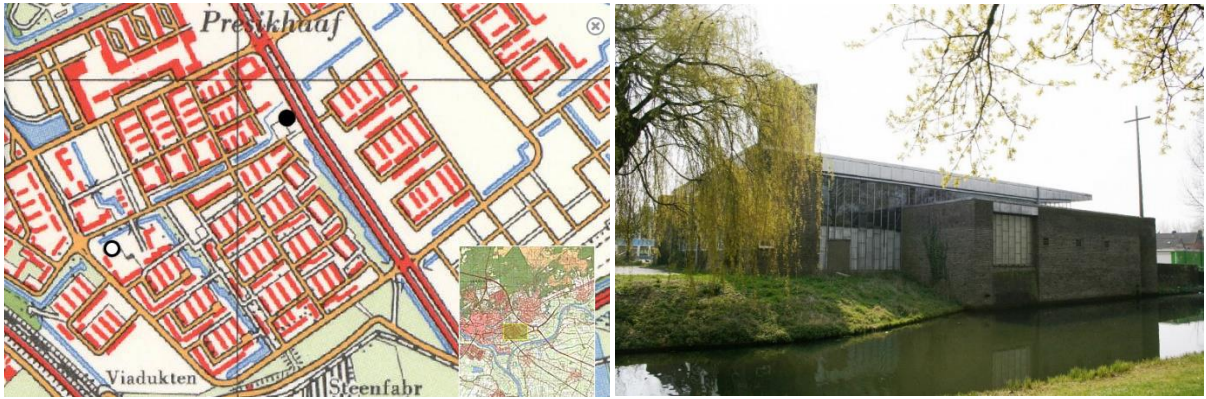
deze meer centraal komen te staan in het transformatieproces. Dit uit zich in bouwkundig opzicht bijvoorbeeld door het maken van reversibele ontwerpen.

2.2.3. *Morfologische, stedenbouwkundige waarden*

De stedenbouwkundige ontwerppraktijk voor uitbereidingswijken in de jaren '50 en '60 werd, kort samengevat, gedomineerd door het idee van de rationele stad en het concept van de 'neighbourhood-unit'. Loes Veldpaus, PhD architectuurgeschiedenis en -theorie aan de TU Eindhoven, zegt hierover: *"Thema's zoals planning, rationaliteit, wetenschap en overheidsingrijpen bepaalde het sociaalpolitieke systeem. Men geloofde dat de samenleving, onder de leiding van de wetenschap, getransformeerd kon worden in een sociaaleconomische orde en stadsontwikkeling had daarbij een duidelijke rol. Men geloofde in de maakbare samenleving, waarbij de gedachte heerste dat een specifieke sociale groep in een stad vertaalt kon worden in een specifieke fysieke zone in de stad (Veldpaus, 2008)."*

In contrast tot deze moderne naoorlogse waarden, bleef het geloof zijn traditionele rol en grote invloed behouden waardoor de verzuilde samenleving in stand gehouden werd. Dit had op sociaal en cultureel gebied grote gevolgen. Naast dat het zorgde voor een toenemend polariserende samenleving, zorgde het ook voor een explosieve toename van het aantal kerkgebouwen in de naoorlogse periode. Iedere 'zuil' wilde zijn eigen kerk en de overheid ondersteunde de bouw van kerken met subsidies. De nieuwe kerken werden vaak gebouwd in de wederopbouwwijken. *"Hierbij was de wijkgedachte (in Zuid-Nederland parochiegedachte) belangrijk: het idee om de stad te geleiden naar wijken en buurten met een belangrijke maatschappelijke betekenis (Eekelen, 2010)."* Vooral het opvoedende en beschermende karakter van de wijkgedachte vond veel bijval van de kerkbesturen.

Presikhaaf in Arnhem is een goed voorbeeld om de potentiële stedenbouwkundige waarden van kerkgebouwen in kaart te brengen. Het is een goed voorbeeld van een naoorlogse wijk waarbij het Geloof zijn traditionele rol en grote invloed bleef behouden met alle stedenbouwkundige consequenties van dien. Net nadat het eerste gebouw in de wijk gerealiseerd was, werden er een Gereformeerde, een Hervormde en Katholieke 'zuil' en kerk gerealiseerd. Na enkele jaren zijn de gereformeerde en de hervormde gemeenten samengegaan en ingetrokken in de Bethlehem kerk, de andere kerk is gesloopt. De katholieke (Sint-Nicolaas) kerk werd in 2005 af gestoten door de parochie en het bisdom en aangekocht door de gemeente. Bij het ensemble waar de Sint-Nicolaaskerk deel van uitmaakt hoort ook een Katholieke basisschool en een gemeenschapscentrum. Zowel op stedenbouwkundig als op architectonisch gebied is het ensemble ontworpen als een geheel en vormt een typisch Rooms Katholiek 'neighbourhood-unit' eiland. Dit 'eiland' is bedoeld om de katholieke bevolking in de wijk te bedienen en daarmee heeft het ontwerp een duidelijk sociaal component (Veldpaus, 2008). Ruimtelijk is het ensemble ontworpen in combinatie met de groen-blauw structuur. Architectonisch is dit zichtbaar gemaakt in de noordgevel van de kerk. Hier zit een op het water gerichte open gevel, ontworpen voor het spel tussen het glas en de reflectie. Dit geeft de bescheiden kerk zichtbaarheid in de wijk. Het water omvat het ensemble en creëert daarmee een eenheid met een natuurlijk beschermde binnenruimte. *"De combinatie van functie en compositie zorgt ervoor dat het ensemble een baken vormt in de wijk en ruimtelijk een speciaal object is in een wijk met repeterende bouwblokken (Veldpaus, 2008)."*

Figuur 4.1. Bewerkte plattegrond van het Kadaster, (1958) – De witte bol op deze plattegrond is de R.K. Sint-Nicolaaskerk en de zwarte bol de Bethlehemkerk (Kadaster, 1958).

Figuur 4.2. Noordgevel van de Sint-Nicolaaskerk, (2014) – Hier is te zien hoe de kerk ontworpen is in combinatie met de groen-blauw structuur. Deze gevel is zo ontworpen voor het spel tussen glas en de reflectie van het water (Dijk, 2014).

De rol van het kerkgebouw in een (naoorlogse) wijk is de afgelopen jaren erg veranderd. Van oudsher had de lokale kerk, als 'God's kantoor' in de wijk, een programmatisch en morfologische focus, vaak in een ensemble met een school en/of een lokaal gemeenschapscentrum. De maatschappij is in de decennia na WO II echter ingrijpend veranderd en daarmee is de rol van het kerkgebouw binnen de transformatie van de naoorlogse wijken steeds meer een punt van discussie gaan vormen (Veldpaus, 2008). Met sloop en vervangende nieuwbouw van deze naoorlogse kerken verdwijnt als gevolg van de oorspronkelijke wijkgedachte dus meer dan alleen een gebouw. Ook het hart wordt uit die wijk/samenleving verwijderd.

3. Soorten oplossingen

Bij de transformatieprocessen van kerken is alles mogelijk gebleken met betrekking tot functies/oplossingen. De oplossingen zijn het resultaat van belangenstrijd tussen de geloofsgemeenschap, de gemeente, betrokken burgers en/of bouwkundige, architectuurhistorische, stedenbouwkundige criteria. Kijkend door onze oogharen zijn deze oplossingen te vatten onder twee noemers: mono- of multifunctionele transformaties.

3.1. Monofunctioneel

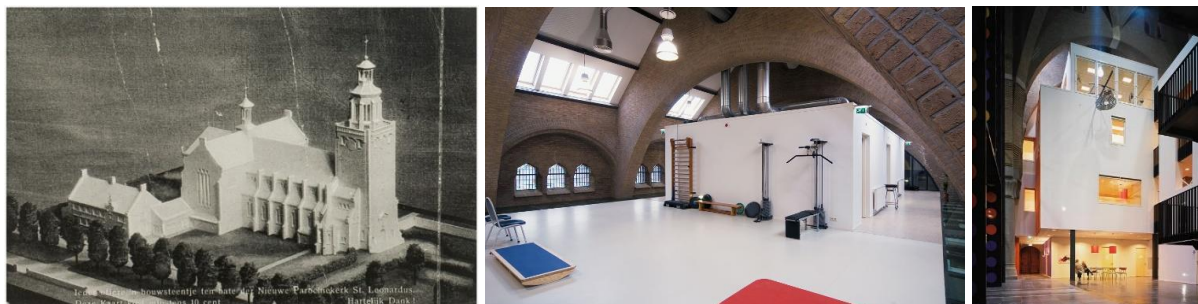
De Jozefkerk in Amsterdam 'Bos en Lommer' is een voorbeeld van een monofunctioneel getransformeerd kerkgebouw. De bouw van de kerk was in 1948 noodzakelijk door de naoorlogse stadsuitbreidingen. G.H.M. Holt en K.P. Tholens werden aangesteld als projectarchitecten en maakten een voor die tijd progressief ontwerp van de eerste betonnen kerk in Nederland (De Korte, 2008). Door de veranderende samenstelling van de buurt en de ontkerkelijking werd de kerk in 1990 aan de eredienst onttrokken en had sindsdien geen functie meer. In 1995 kocht Ballast Nedam de kerk om het te kunnen slopen, maar dankzij een lobby van de buurtbewoners kreeg de kerk een nieuwe functie. Van 1996 tot 2012 werd de kerk gehuurd door een ondernemer, die de kerk omvormde tot een klimcentrum met de passende naam 'Tussen Hemel en Aarde'. Het gebouw bleek hiervoor geschikt vanwege het grote volume en de relatief hoge wanden. Van 2 december 2012 tot 31 mei 2013 werd de kerk gebruikt voor de opvang van uitgeprocedeerde asielzoekers en nu wordt gekeken naar een nieuwe functie.

Figuur 5.1. St. Jozefkerk, Amsterdam, G.H.M. Holt en K.P. Tholens (1952) – Exterieur van de St. Jozefkerk in Bos en Lommer (Rijksmonumenten.nl, 2014).

Figuur 5.2. St. Jozefkerk, Amsterdam, G.H.M. Holt en K.P. Tholens (1952) – Interieurbeeld ten tijde van de functie als klimhal waarop een deel van de originele plafondschildering en een deel van de muur zichtbaar is (Okhuizen, 2008).

De Sint Leonarduskerk in Helmond is een ander voorbeeld van een monofunctioneel getransformeerde kerk. De kerk is een voor WO II door H.C. van de Leur ontworpen robuuste, eenvoudige kruiskerk. De kerk vormt samen met het kerkhof en de overige parochie- en onderwijsgebouwen het hart van de wijk Helmond-Noord en werd in 2000 aan eredienst onttrokken. Het verantwoordelijk bisdom wilde het gebouw laten slopen, maar via de gemeente kocht Groepscafe de kerk aan. Groepscafe, een organisatie die zich richt op het ontwikkelen en exploiteren van gezondheidscentra, wilde aanvankelijk naast een apotheek en huisartsenpost ook woningen en kantoren in de kerk maken. Uiteindelijk werd op aandringen van de architect (SATIJNplus) en monumentenzorg vanuit esthetisch oogpunt gekozen voor mono functionaliteit (een beperking van het aantal functies) om delen van het traditionele interieur van de kerk in het zicht te houden. Dit resulteert in een spel tussen de kerk en het nieuwe volume. De strenge baksteenarchitectuur wordt verzacht door de plasticiteit en de kleuraccenten van het nieuwe volume, daarnaast herinneren de gewelven in het centrale trappenhuis de bezoeker eraan in een bijzondere ruimte te zijn. Het resultaat is een gezondheidscentrum en een ontwerp dat vrijwel geheel demontabel is: alle onderdelen zijn door de voordeur naar binnen gebracht en kunnen later ook weer worden verwijderd (Overbeek, 2008). De keuze voor mono functionaliteit was in dit geval voor zowel de kerk als de nieuwe functie een win-winsituatie.

Figuur 6.1 Maquette van de Sint Leonarduskerk, Helmond, H.C. van de Leur (1937) – Het is een foto van een kaart waar een maquette opstaat van het exterieur van de kerk (GeschiedenisHelmond.nl, 2014).

Figuur 6.2. Gezondheidscentrum in Sint Leonarduskerk, Helmond, SATIJNplus (2008) – Een interieurbeeld bovenop de nieuwbouw in de kerk. Hierop is ook één van de weinige ingrepen in het exterieur te zien, de dakramen (deArchitect.nl, 2008).

Figuur 6.3. Gezondheidscentrum in Sint Leonarduskerk, Helmond, SATIJNplus (2008) – Een interieurbeeld van de begane grond in de kerk met zicht op het nieuwbouwvolume (deArchitect.nl, 2008).

De in Utrecht getransformeerde Buurkerk is een voorbeeld van een gesubsidieerd monofunctioneel project. De geschiedenis van het gebouw start rond het jaar 1000, toen het nog een houten kerk was waarbij het hout in de daarop volgende eeuwen werd vervangen door steen. In 1672 werd de kerk gebruikt om Franse soldaten, die onder leiding van Lodewijk de XIV Nederland binnengevallen waren in onder te brengen. In 1795 werd in naam van de Franse idealen vrijheid, gelijkheid en broederschap alle kerkelijke bezittingen in beslag genomen en de kerk kreeg een functie als veldbakkerij. In 1813

kwamen de Kozakken en Pruisen er, na het verdrijven van de Fransen, hun paarden stallen. Daarna konden de gelovigen hun kerk weer in gebruik nemen tot na WOII, toen bleek dat de kerk aan een grondige restauratie toe was. Architectenbureau ir. T. van Hoogevest maakte het restauratieplan, maar op hetzelfde moment diende het probleem van de ontkerkelijking zich aan. De vraag werd toen: wat te doen met de kerk na restauratie?

De gemeente Utrecht bood uitkomst en wilde het kerkgebouw gebruiken om het naar ruimte zoekende museum van draaiorgels en speelmokken in te vestigen. Zo kwam het Nationaal Museum Van Speelmok en Pierement in de voormalige kerk terecht. Van 1981 tot 1984 werd de kerk verbouwd, waarbij de belangrijkste ingreep was om scheidingswanden aan te brengen. Die waren nodig om de draaiorgels en alles wat er mee samenhangt op te kunnen stellen. Verder moesten verschillende ruimtes akoestisch van elkaar gescheiden worden, want men wilde de orgels, speelmokken en orkestrions niet alleen zichtbaar, maar ook zonder elkaar te storen hoorbaar maken. Daarnaast moest er ook rekening gehouden worden met het feit dat men het museum vanwege de energiekosten 's winters niet geheel zou kunnen verwarmen. Bij alle bouwkundige ingrepen werd er rekening mee gehouden dat nieuw gebouwde elementen indien nodig eenvoudig verwijderd konden worden, zodat de mogelijkheid er was om het gebouw later eventueel weer als kerk te gebruiken. Het schip van de kerk werd hiervoor met wanden van beton en glas van de zijbeuken afgeschermd. Daarboven kwamen grote entresols die als wandelbalkons functioneren. Vanuit de balkons heeft men zicht op het schip, waarin het oorspronkelijke orgel van de kerk staat. Zowel schip als de balkons zijn onverwarmd, wat ervoor zorgt dat het hier 's winters voor bezoekers minder aangenaam kan zijn. Maar dankzij deze energiebesparende oplossingen blijft de ruimtelijke werking van het middenschip en de bovenzijde van de zijbeuken bestaan. Een ander voordeel is dat het orgel hierdoor niet het gevaar loopt om stuk gestookt te worden, zoals in andere herbestemde kerken.

Om deze museumfunctie in stand te houden heeft het museum een jaarlijkse subsidie van ca. een half miljoen nodig op een jaarbudget van ca. 2 miljoen euro. Een deel van de inkomsten, ca. €800.000, komt voort uit entreegelden en avondontvangsten. Het museum is met zo'n 100.000 bezoekers per jaar wereldwijd één van de drukst bezochte musea in zijn soort.

Concluderende kunnen wij stellen dat de kerk zich bouwtechnisch niet goed leende voor deze museumfunctie. Er is aardig wat kunst en vliegwerk nodig geweest om de kerk te laten functioneren als een museum. Voor functies waarbij akoestiek en klimatiseren belangrijk zijn, biedt een kerkgebouw niet het ideale volume. Anderzijds kan gesteld worden dat door de flexibele opbouw de kerk in zijn waarde gelaten is en dat de architectonische kwaliteiten van de Buurkerk bijdragen aan het succes van het museum.

Figuur 7.1. Buurkerk, Utrecht, architect onbekend (1279-1553) – Interieur van de Buurkerk in 1970 (Reliwiki.nl, 2014b).

Figuur 7.2. Nationaal Museum Van Speelmok en Pierement, Utrecht, Jan Bakers i.s.m. Van Hoogevest (1975-1984) – Interieurbeeld van het museum uit 2014 (Rolight.nl, 2014).

Om alle actoren en waarden te dienen kan geconcludeerd worden dat monofunctionele transformaties het meest succesvol zijn als ze dicht bij de oorspronkelijke functies van de kerk blijven. De

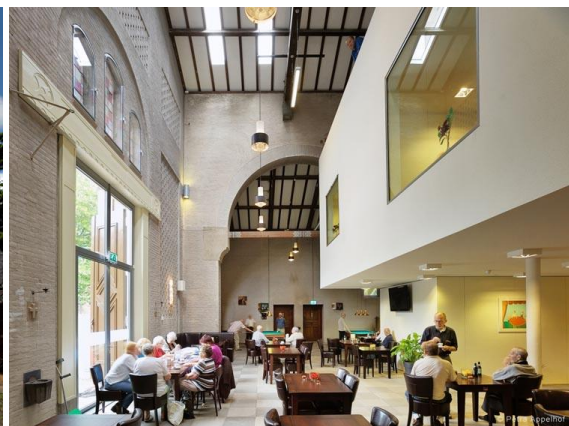
oorspronkelijk functies zijn dan te vatten onder de noemers: zorg, welzijn en bijeenkomstfuncties. De transformatie tot zorgfunctie lijkt daarom de voorkeur te hebben.

3.2. Multifunctioneel

Een voorbeeld van een kerktransformatie tot multifunctioneel gebouw is de Onze-Lieve-Vrouwe van Altijddurende Bijstandkerk in Breda. Deze in 1952 door M.J. Granpré Molière ontworpen rooms-katholieke kerk heeft een bredeschoolfunctie gekregen. Het Huis van de Heuvel, zoals de kerk nu heet, is ontworpen door atelier PRO biedt ruimte voor twee basisscholen, een gemeenschapshuis, peuterspeelzaal, kinderopvang, consultatiebureau, sportzaal, huismeesterbureau, multifunctioneel te gebruiken bijeenkomstruimte, bibliotheek en een volume met verhuurkantoren voor verenigingen. In het ontwerp zijn ook de sacristie en pastorie meegenomen. De kinderopvang bevindt zich grotendeels in de pastorie en voor de scholen is een nieuwe vleugel gebouwd. Door de transformatie van het gebouw heeft de buurt een centrum behouden en blijft de karaktervolle wijkstructuur met een sociaal gebouw centraal gesitueerd voortbestaan (Broekhuizen, 2013).

Figuur 8.1. Huis van de Heuvel, Breda, atelier PRO (2012) – Exterieur van Huis van de Heuvel, zoals te zien is, is er weinig aan het aanzien van het gebouw veranderd (Architectuur.org, 2014b).

Figuur 8.2. Huis van de Heuvel, Breda, atelier PRO (2012) – Interieur waarop de combinatie van oud en nieuw goed te zien is en de bijeenkomstruimte (Slokkerbouwgroep.nl, 2014).

De voormalig gereformeerde Pniëlkerk, ontworpen door B.T. Boeyinga in 1953, is een ander voorbeeld van een tot multifunctioneel gebouw getransformeerde kerk. Eind jaren '90 werd de kerk door de kerkgemeenschap af gestoten, omdat de gemeenschap te klein geworden was om zorg te dragen voor het kerkgebouw. De keuze voor een transformatie tot multifunctioneel gebouw kwam hier voort uit de vraag hoe een cultureel initiatief uit de buurt drager kon worden van de herbestemming. De oplossing werd gevonden in een combinatie met een andere functie, in subsidiering van de culturele functie en in een investeerder met een eigen belang in de vitaliteit van de wijk (Onbekend, 2007). De investeerder was een corporatie die ook de coördinatie op zich nam en een herontwikkelingsplan opstelde. Het culturele initiatief was Podium Mozaïek, dat zich richt op de bewoners en scholieren in de Westelijke Tuinsteden. Naast het culturele initiatief is er een huisartsenpraktijk in het gebouw ondergebracht. Deze combinatie van een lokale zorgfunctie en een cultureel initiatief uit de buurt draagt er aan bij dat het gebouw nog steeds een plaats van samenkomst voor de wijk. De horecafunctie draagt ook bij aan het succes, omdat het gebouw hierdoor de hele dag open is. Een multifunctionele transformatie heeft er in dit voorbeeld dus voor gezorgd dat het project financieel haalbaar werd. Maar bovenal heeft het ervoor gezorgd dat de voormalige kerk nog steeds deel uitmaakt van het dagelijks leven in de wijk en zelf ook leven in de wijk brengt.

4. Hoofdplossingen

Uit de in de voorgaande paragrafen besproken voorbeelden blijkt dat de keuze voor transformatie van kerkgebouwen na WO II het resultaat is van een goed afwegingsproces op grond van financiële,

functionele, emotionele, bouwkundige, architectuurhistorische, stedenbouwkundige waarden. Naast de geloofsgemeenschap die als eigenaar van de kerk uiteraard invloed heeft op wat er met de kerk gebeurd is ook gebleken dat de rol van de gemeente en de buurt bepalend kan zijn bij het voorkomen van sloop en het initiëren van een transformatieproces.

De genoemde voorbeelden zijn allemaal op hun eigen manier functioneel gebleken. Bepaalde oplossingen zijn echter functioneler te noemen dan andere, omdat deze in grotere mate toepasbaar zijn en naast het behoud van het kerkgebouw ook de wijk dienen zoals de kerk dat ook ooit deed. Gezien de enorme hoeveelheid kerken die in de komende jaren nog leeg zullen komen te staan kunnen hoofdoplossingen dus gedefinieerd worden als oplossingen die toepasbaar zijn op een groot aantal kerken. Daarnaast moet vanuit maatschappelijk oogpunt gezocht worden naar een functie die de leegte opvult na het verdwijnen van de wijkfunctie die de kerk had. Monofunctionele oplossingen vallen af, met uitzondering van transformaties tot zorgfunctie, omdat deze eerder regel dan uitzondering zijn en geen. Daarnaast blijkt in veel van deze gevallen dat een getransformeerde kerk na functieverandering financieel niet meer zelf in stand te houden is. Ondanks het streven naar efficiency en een zuinige aanpak moet vaak toch een beroep worden gedaan op giften en subsidies van anderen, omdat de gebouwen op het gebied van klimaatbeheersing, akoestiek en onderhoud meer vergen dan men in veel gevallen kan overzien.

De transformatie tot multifunctioneel centrum heeft daarentegen wel veel potentie. Dat komt omdat kerkgebouwen vaak een centrale plek in de wijk hebben en daarom voor de invulling van een dergelijk gebouw ook logisch is dat hierin meerdere dienende functies voor een wijk worden gevestigd. De multifunctionele aanpak biedt voor de gemeente kansen om haar welzijnsbeleid vorm te geven. De burgers zijn gebaad bij welzijn in de buurt. Geloofsgemeenschappen verkiezen een wijkfunctie boven een commerciële en behouden hierdoor de mogelijkheid om zelf nog gebruik te kunnen maken van de kerk. Daarnaast maakt een deling van de verbouwings- en onderhoudskosten het risico van het transformatieproces voor alle actoren kleiner. Uiteindelijk is het vooral voor de gemeente de bedoeling dat een gebouw zichzelf kan bedruipen. Op bouwtechnisch, (architectuur)historisch en stedenbouwkundig, morfologisch gebied heeft een reversibele indeling de voorkeur. Met demontabele constructies wordt de kerk zoveel mogelijk in zijn waarde gelaten en blijft een zeker markeringspunt in de buurt behouden. Daarnaast kan hierdoor de kerk gemakkelijk aangepast worden mocht de tijd dat vragen. Ook blijkt uit de voorbeelden dat dergelijk ingrepen een interessant spel opleveren tussen oud en nieuw waardoor zowel de kerk als de nieuwe functie beter tot hun recht komen.

V. Casestudie

1. Inleiding

In dit hoofdstuk staat één van de casestudies centraal die een rol speelt in het onderzoek dat de Veldacademie momenteel (2014) in samenwerking met de TU Delft uitvoert voor de gemeente Rotterdam om welzijnsvoorzieningen in Rotterdam-Noord in kaart te brengen en daarmee hun maatschappelijke waarde opnieuw te bepalen. De casestudie is de voormalige kerk van de Heilige Familieparochie in Rotterdam en momenteel bekend als Buurthuis 't Lispunt. Met behulp van deze casestudie wordt de rol van een kerkgebouw voor de omliggende wijken en de veranderingen daarin inzichtelijk gemaakt. Er wordt dieper ingegaan op de oorzaken van functieveranderingen en op basis van historisch onderzoek, wordt beter inzicht verkregen in de veranderende rol van de Heilige Familiekerk. Hierbij worden de maatschappelijke context en de effecten hiervan op de (gewenste) functie van het gebouw ten tijde van de bouw (1925), ten tijde van de gedeeltelijke transformatie (1982) en rond de totale verdwijning van de kerkfunctie en omvorming tot algemene buurtfunctie (2008) onderzocht.

2. De bouw: 1913-1927

2.1. Het begin van een nieuwe parochie

“Aan allen die deze zullen lezen of hooren lezen, Zaligheid in den Heer.

Aangezien door den belangrijken aanbouw der stad Rotterdam, buiten de zoogenaamden Schie- en de Rottekade, de Katholieken bevolking in dat stadsgedeelte zoodanig is toegenomen en nog dagelijks toeneemt, dat voor het Zielenheil der Ons toevertrouwde Geloovigen de Stichting eener nieuwe Parochie aldaar noodzakelijk mag worden gerekend; Zoo hebben Wij, nadat belanghebbenden door Ons Zijn gehoord en met toestemming van Ons Hoogwaardig Kapittel besloten, om, krachtens Ons gewoon en door de H. Kerkvergadering van Trente Ons gedelegeerde gezag en volmacht, vast te stellen hetgeen Wij bij dezen vaststellen als volgt:

Art. I – Van de Parochiën van de H. Hildegardis en van de H. Antonius van Padua te Rotterdam scheiden wij die gedeelten af welke liggen binnen de grenslijn Zo aanstonds vast te stellen.

Art. II – Gezegde gedeelten richten Wij op tot eene eigene zelfstandige en van de overige Parochiën geheel vrije en onafhankelijke Parochie, onder den titel van, Parochie van de H. Familie te Rotterdam, waarvan de thans voorloopig opgerichte Noodkerk aan den Bergsingel, toegewijd aan de H. Familie, Parochiekerk Zal zijn, Zoals Wij haar bij dezen oprichten met alle rechten en voorrechten aan Parochiekerken toekomende.

Art. III – Aan die Parochiekerk Wijzen Wij als parochiaal-grondgebied toe, met wijzigingen in zooverre van de Bisschoppelijke Besluiten van 19 Maart 1874 en 24 oct. 1890, al wat gelegen is binnen de volgende grenslijn; ...

Al het bovenstaande verordenen en stellen wij vast en bevelen, dat het door allen wie het aangaat zal geëerbiedigd en onderhouden worden. En zal dit ons schrijven op Zondag 8 augustus 1915 in de nieuwe Parochiekerk worden afgekondigd.

Augustinus Josephus

Bisschop van Haarlem ("Liber memorialis", 1913-1925)"

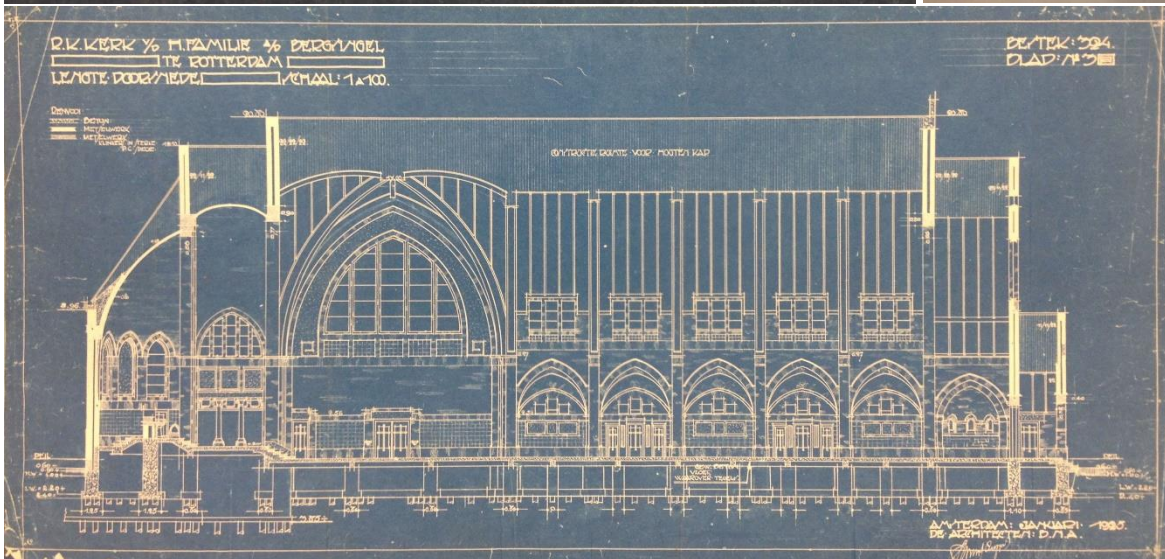
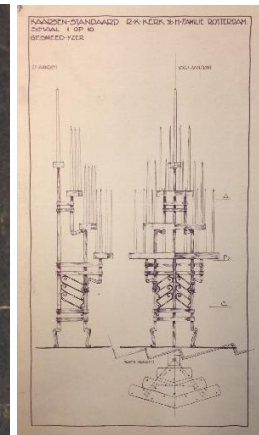
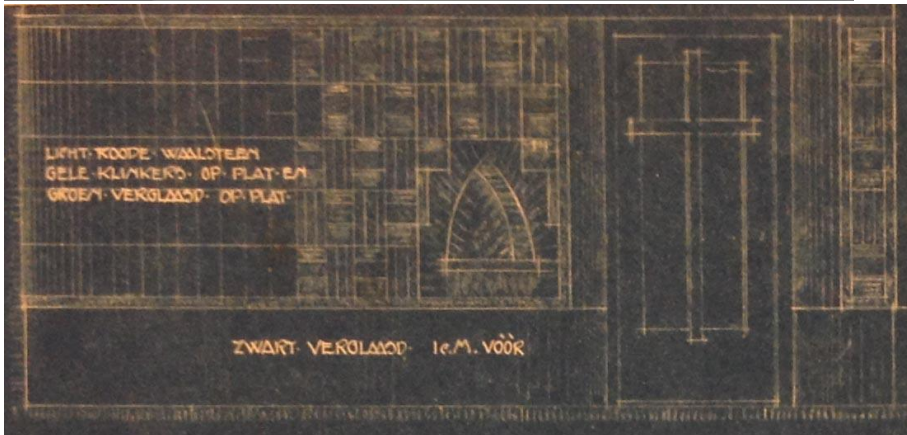
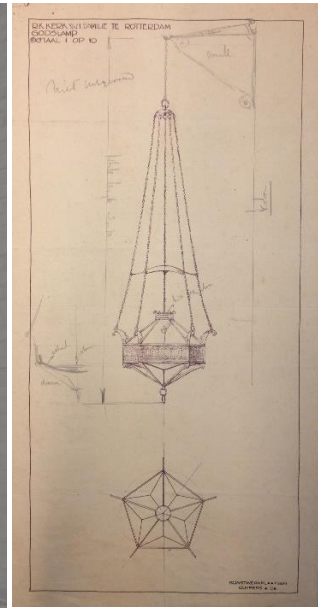
Met deze brief van de Bisschop van Haarlem werd op zondag 8 augustus 1915 het startschot gegeven voor de nieuwe Heilige Familieparochie in Rotterdam. Vanaf 1913 waren betrokken burgers al druk bezig met de voorbereidingen van de oprichting hiervan. Zoals te lezen in de brief van de Bisschop van Haarlem, was de aanleiding hiervoor het de stadsuitbreidingen buiten de Schie- en Rottekade, waarbij de katholieke bevolking in dat stadgedeelte erg was toegenomen én steeds verder toe nam. Toentertijd stond ten noordwesten van de huidige Heilige Familiekerk nog een Noordkerk van hout. De jaren daarna werd begonnen met de verdere ontwikkeling van deze nieuwe parochie. Op 8 november 1922 vraagt het kerkbestuur van de parochie om schriftelijke toestemming voor de aankoop van gemeentegrond om daarop een pastorie en scholen te kunnen bouwen. Tegelijkertijd vraagt het kerkbestuur, onder toezending van tekeningen, bestek en begroting van de architecten Jos Cuypers en Pierre Cuypers, machtiging om over te gaan tot het bouwen van een pastorie ("*Liber memorialis*", 1913-1925). Voor de financiering hiervan wordt er een aanvraag gedaan voor een lening bij de Bisschop van Haarlem en voorgesteld om daarvan jaarlijks 500 gulden af te lossen.

2.2. De Heilige Familiekerk

"Degene die den breeden opzet van de Noodkerk heeft gekend, begrypt ook dat hier wel alle aanleiding moet zyn om de definitieve parochiekerk een maximalen inhoud te geven" aldus Joseph en Pierre Cuypers in 1927 ("*Foto interieur*," 1927). Bij de 'nieuwe', definitieve kerk werd gestreefd naar een maximaal aantal bruikbare plaatsen en een geringe kubieke inhoud om de bouwkosten te beperken. Het resultaat is een kruiskerk in expressionistische stijl met een kleine toren naast het noordelijk transept. Kenmerkend voor het expressionisme is dat zij gebouwen als Gesamtkunstwerk ontwierpen en ook hier is dat gebeurd. Cuypers ontwierp voor de kerk het interieur en enkele versieringen zoals een credenstafel, de glas-in-lood ramen, een godslamp en een kaarsenstandaard. De kerk werd samen met de pastorie ontworpen, maar aan de bouw van de pastorie gingen nog enkele jaren vooraf. De pastorie draagt daarom *"kenmerken van den naoorlogstyd"*, wat betekent dat er gestreefd werd naar een geringe inhoud, een centrale verdeling, geringe verdiepingshoogte en minimumafmetingen van de kamers.

Om verzakkingen te voorkomen werd gebruik gemaakt van een funderingsconstructie van dennen heipalen van 16 m lang en daarop een betonbalkconstructie, met pijlers van 2 hoog, dwarsbalken en betonvloeren. Het uitwendig metselwerk is met miskleurige klinkers uit Noord-Brabant opgetrokken. Voor het interieur zijn geel-grijs kleurige klinkers met daartussen gesinterde koppen en groenverglaasde gezands baksteen gebruikt om een rustig, warm aandoend geheel te creëren. Voor de overdekte delen zijn drie bouwwijzen gebruikt: ten eerste is gebruik gemaakt van plooibare, brandvrije halfsteens gewelven. Bij de nis van het priesterkoor heeft men het gewelf in afwisselend rode en gele lagen aangezet en schelpvormig gesloten. Het volgende koortravee en de zuidelijke kapel zijn vierkant in grondplan en hebben kruisgewelven. Door de beperkte hoogte van de noordelijke kapel is de zoldering en vloer hier in gewapend beton uitgevoerd. De overige ruimten zijn overkapt door de zolder en kapconstructie goed met elkaar te verbinden.

De hoofdconstructie van de kap bestaat uit spitsbogen spanten. De zoldering volgt deze spanten en is gemaakt van occumehout dat met beits behandeld is. Het dak en de gordingen zijn door stempels daarboven in een plat vlak gebracht. Hierdoor ontstaat een dubbele houten zolder die nog door vilt papier bladen geïsoleerd en tegen vocht beschermd is. De zijbeuken zijn overdekt met halfsteens gewelven van gele ijsselsteentjes. De bouw nam uiteindelijk een lange tijd in beslag. In juli 1925 werd de eerste paal geslagen. In 1926 werd de eerste steen gelegd en in oktober 1927 werd de kerk geheel in gebruik genomen.

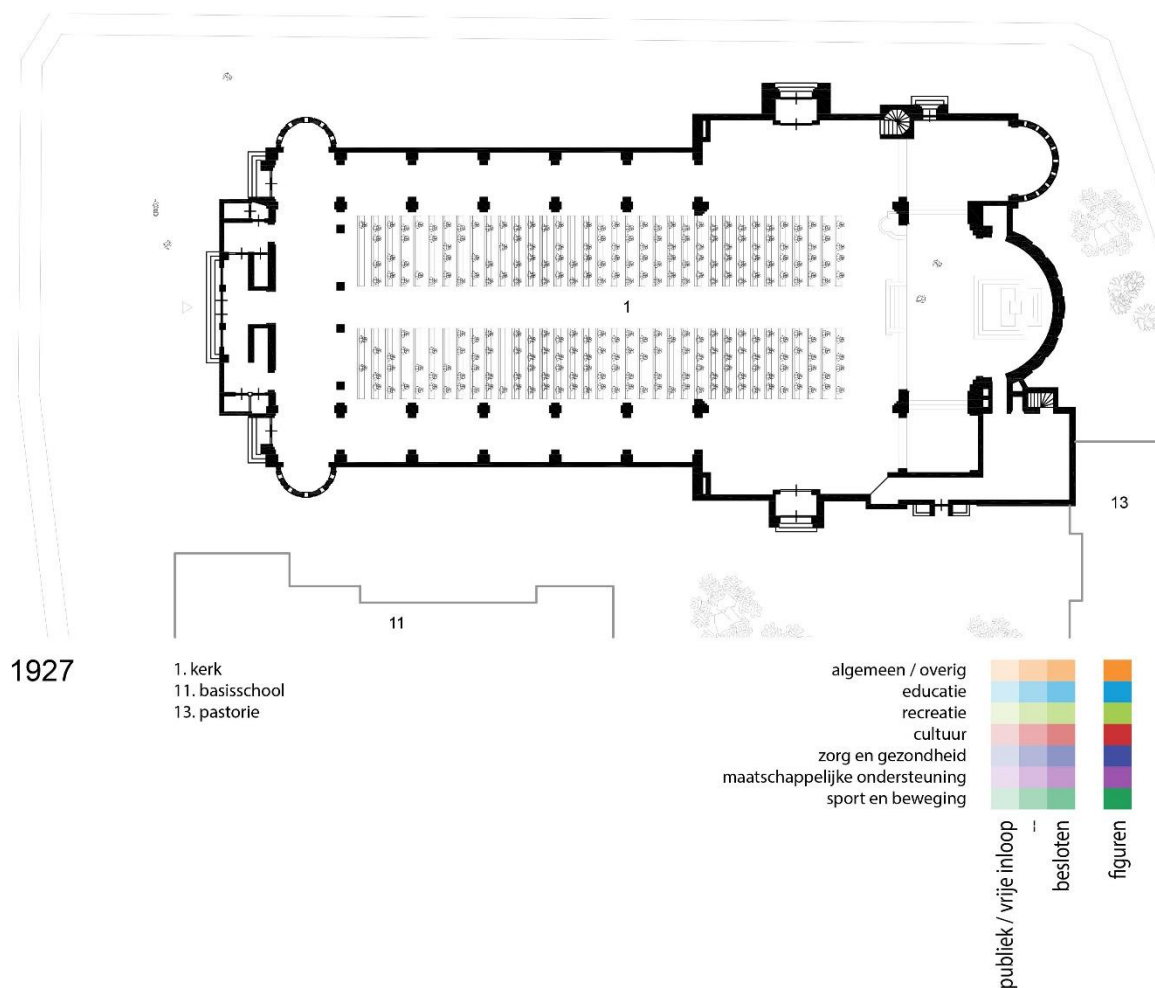
Figuur 9.1. Foto interieur Heilige Familiekerk, J. en P. Cuypers (1927) – zicht op het middenschip ("Foto interieur," 1927).

Figuur 9.2. Ontwerp voor de godslamp, J. en P. Cuypers (1925) – voorbeeld van interieurontwerp (Cuypers, 1925).

Figuur 9.3. Blauwdruk met baksteenpatroon, J. en P. Cuypers (1925) – beschrijving steensoorten (Cuypers, 1925).

Figuur 9.4. Ontwerp van een kaarsenstandaard, J. en P. Cuypers (1925) – voorbeeld van interieurontwerp (Cuypers, 1925).

Figuur 9.5. Originele blauwdruk, langsdoorsnede, J. en P. Cuypers (1925) – opbouw van de kerk (Cuypers, 1925).

Figuur 10. De Heilige Familiekerk, Rotterdam, Joseph en Pierre Cuypers (1927) – Plattegrond van de H. Familiekerk ten tijde van de oplevering in 1927. Zie de appendix voor een grote afbeelding.

2.3. De uitbreiding van Rotterdam

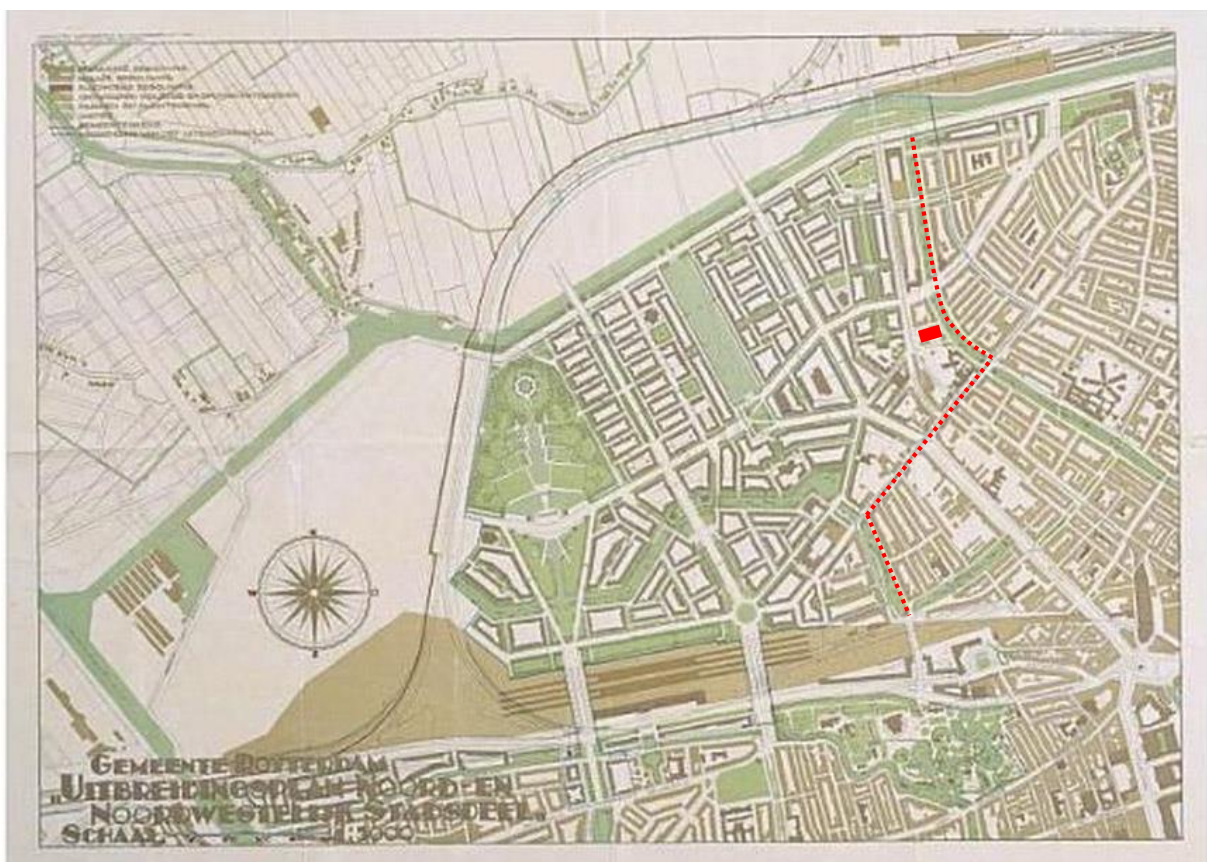
Hoe is de stedenbouwkundige context in Rotterdam-Noord en de positie van de H. Familiekerk daarbinnen? De periode rond het begin van de 20^e eeuw was een belangrijke periode in de stedelijke ontwikkeling van de stad Rotterdam. Deze periode markeert een overgang in de gedachten over stadsplanning. De Heilige Familiekerk bevindt zich op het snijpunt tussen deze twee perioden in de Rotterdamse stedenbouwgeschiedenis.

Aan de zuidoost kant van de kerk ligt het Oude Noorden, een woonwijk die bestemd was om de overvolle binnenstad van Rotterdam te ontlasten. In 1854 werd het tweede waterproject van stadarchitect Willem Nicolaas Rose, het singelplan, aanvaard dat als doel had om hygiënische situatie in de stad te verbeteren. In de decennia daarna verschenen de eerste woningen rond de singels. De woningen aan de singels waren voor de gegoede burgerij en daarachter lagen de arbeiderswoningen. Met het oog op de verbetering van de hygiënische situatie werden er ruime straten met grote bouwblokken voorgesteld, maar dit werd niet uitgevoerd. Dat kwam omdat eind 19^e, begin 20^e eeuw de ontwikkeling van de handel en industrie in de haven een enorme vlucht nam, waardoor veel mensen naar Rotterdam getrokken worden (Ravesteyn, 1948). Grote stukken land in dit gebied waren opgekocht door speculanten waardoor de grond steeds duurder werd. Ondanks deze ontwikkeling wilde men toch rendabel bouwen en daardoor werden veel particulieren bouwplannen in het gebied 'gepropt'. Het gevolg voor de stad was dat de straten smal werden en de huizen dicht opeen gebouwd.

Door de groei van het aantal inwoners had men in 1914 de stellige overtuiging dat Rotterdam was voorbestemd om in hoog tempo uit te groeien tot een reusachtige miljoenenstad. Wat ook bijdroeg aan deze gedachte, dat een voortzetting van deze snelle bevolkingstoename onvermijdelijk

was, was de unieke ligging aan de monding van Europa's belangrijkste rivier. Dit was ook bekend bij de katholieke gemeenschap, zoals uit de brief van de Bisschop van Haarlem blijkt, en op deze ontwikkeling werd ingespeeld door een nieuwe parochie te stichten in dit gebied. Bij de politieke en culturele elite werd van de toekomstige groei grote problemen verwacht, omdat de stadsontwikkeling tot die tijd als chaotisch beschouwd werd en grote problemen opleverde. De wijken in Rotterdam-Noord werden destijds als karakterloze wijken bestempeld (Mens, 2007). De problemen in deze wijken hadden betrekking op het verkeer, huisvesting van arbeiders op verkeerde plekken en het niet beschikbaar zijn van terreinen voor handel en industrie waar juist de meeste vraag naar was.

Aan de noord(west) kant van de kerk ligt de Bergpolder. In 1924 werd W.G. Witteveen aangesteld als chef van Hoofdafdeling III, Staduitbreiding en Gebouwen binnen de dienst Gemeentewerken in Rotterdam. Hij moest de in het slop geraakte Rotterdamse stedenbouw nieuw leven inblazen. Witteveen stelde samen met W. Kromhout een uitbreidingsplan op voor het gebied van het noordelijk en noordwestelijk stadsdeel (Blijdorp en Bergpolder) dat enthousiast werd ontvangen in de gemeenteraad en uiteindelijk grotendeels werd uitgevoerd (Mens, 2007). Het centrale park in dit plan deelt het plangebied in tweeën en daarvan is het oostelijk deel, waar de kerk een onderdeel van uitmaakt, het meest monumentaal. Dat deel was bestemd voor arbeiderswoningen, de bebouwing rond de haven voor de minder gegoeden en het gedeelte daarop aangesloten voor de 'beter gesitueerden'. De arbeiders die hier zouden wonen waren voornamelijk katholiek, omdat de haven vooral mensen vanuit het overwegend katholieke zuiden trok. In tegenstelling tot het Oude Noorden is dit plan ruim van opzet, heeft een duidelijke aansluiting op belangrijke verkeersaders en zit vol met openbaar groen en op sleutelpunten in de wijk geplaatste openbare gebouwen om de levendigheid en monumentaliteit van de wijk te versterken. Daar waar het Oude Noorden gekenmerkt wordt door chaotische stadsontwikkeling was hier sprake van planmatige stedenbouw.

Figuur 11. Bewerkte plattegrond van Rotterdam-Noord, Rotterdam, W.G. Witteveen en W. Kromhout (1931) – Het rode vlak is de H. Familiekkerk en de gestippelde rode lijn geeft de scheidslijn aan tussen de twee verschillende stadsuitbreidingen. Links van de lijn ligt het plan van Witteveen en Kromhout en rechts het Oude Noorden (Mens, 2007).

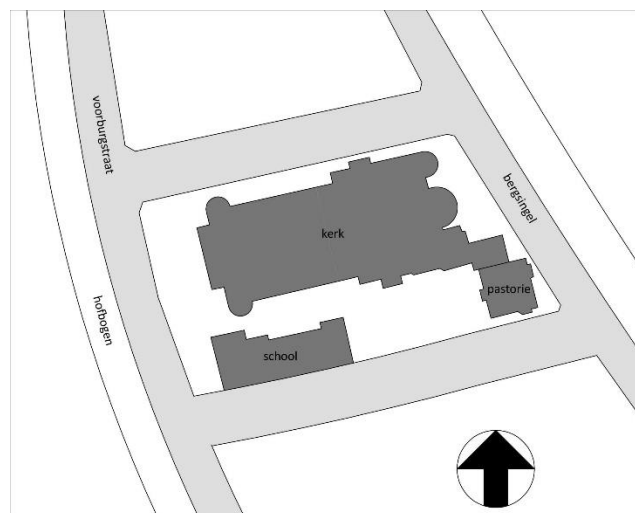
2.4. Ordening vanuit de parochie

Uit het bovenstaande (paragraaf 2.2 en 2.3) blijkt dat de oprichting van de H. Familieparochie een strategische keuze is geweest die vooruit liep op de stedenbouwkundige ontwikkelingen. Men voorzag een toename van de bevolking in dit gebied en speelde daarop in. Hierbij bouwde men een cluster met functies, namelijk de Heilige Familiekerk, een pastorie en school (Hendrik Backerschool), die de toekomstige katholieke wijkbewoners zouden bedienen. Dit katholieke principe tot wijkopbouw noemde Gaston Bardet 'échelon paroissial' of in Nederlandse bewoordingen 'parochiale eenheid' (Blom, 2004). Op basis van empirische resultaten, verkregen na bestudering van een veertigtal Franse steden, concludeerde hij dat de sociale structuur van een nederzetting beschreven kon worden op basis van drie autonome en complementaire niveaus van 'spontane' clustering, de zogenaamde 'échelons communautaires'. Volgens Bardet is de sociale hiërarchie in historische steden afleesbaar uit de ruimtelijke morfologie van het stedelijk weefsel (Sterken, 2012). De niveaus van Bardet zijn:

1. Het 'échelon paroissial' dat bestond uit vijfhonderd tot vijftienhonderd families en functioneerde als autonome 'wijk' met een zekere spirituele en bestuurlijke identiteit. Dit uitte zich ruimtelijk gezien in de centraal gelegen kerk, monument of publiekgebouw.
2. Het 'échelon domestique' bestond uit vijftig à honderd vijftig families en staat gelijk aan een 'buurt'. Deze grote bood genoeg draagvlak voor een eigen lokale economie in de vorm van buurtwinkels, bakkers, cafés, ed.
3. Het kleinste niveau was het 'échelon partriarcial' en had betrekking op een groep van vijf tot vijftien gezinnen waartussen een vorm van nabuurschap en solidariteit bestond. Dit uitte zich in het zorgen voor elkaars kinderen, het delen van gereedschap of het samen doorbrengen van vrije tijd.

De parochie van de Heilige Familie is dus gelijk aan het échelon paroissial, waarbij de H. Familiekerk, incl. pastorie en scholen het centrum vormen. Het is hiermee een voorbeeld van een typisch rooms-katholiek neighbourhood care eiland. Daarmee heeft deze opzet een duidelijk sociaal component (Veldpaus, 2008). Opvallend is dat deze parochiale indeling niet overeenkomt met de geografische indeling in wijken. Het gebied van de parochie overlapt de delen van de wijken: Bergpolder, Liskwartier, Oude Noorden, Agniesebuurt en Noord. Van oudsher vallen de geloofsgemeenschap en het geografisch territorium binnen de rooms katholieke kerk echter vaak samen (Blom, 2004). De oorzaak hiervoor is dat de nieuwe parochie de grote groei van de katholieke gemeenschap in Rotterdam-Noord op moest vangen. Daarom werd de parochie precies tussen twee bestaande parochies in gepland werd, waardoor de parochies kleiner en dichtbevolkter werden. Deze ontwikkeling liep voor op de stadsontwikkeling waardoor de parochiegrenzen ten (noord)westen van de kerk al vastgelegd waren voordat hier überhaupt een wijk gebouwd was op basis waarvan de grenzen getrokken konden worden.

In het ontwerp is ook duidelijk te zien hoe het gebouw aangrijpt op functies en kwaliteiten in de directe omgeving. Voor de hoofdentree is een plein gesitueerd dat begrenst werd door de drukte van het spoor op de Hofbogen en de Voorburgstraat die dwars door de gehele parochie van noord tot zuid liep en daarmee de aorta van de parochie vormde. De abdis van de kerk is gesitueerd aan de rustige Bergsingel zijde met parkachtige uitstraling. De ingangen aan de uiteinden van het dwarsschip zijn

Figuur 12. Eigen illustratie, Delft, P.A. Swier (2014) – Hierop staat het ensemble van functies aangegeven dat zich rond de Heilige Familiekerk bevindt in 1927.

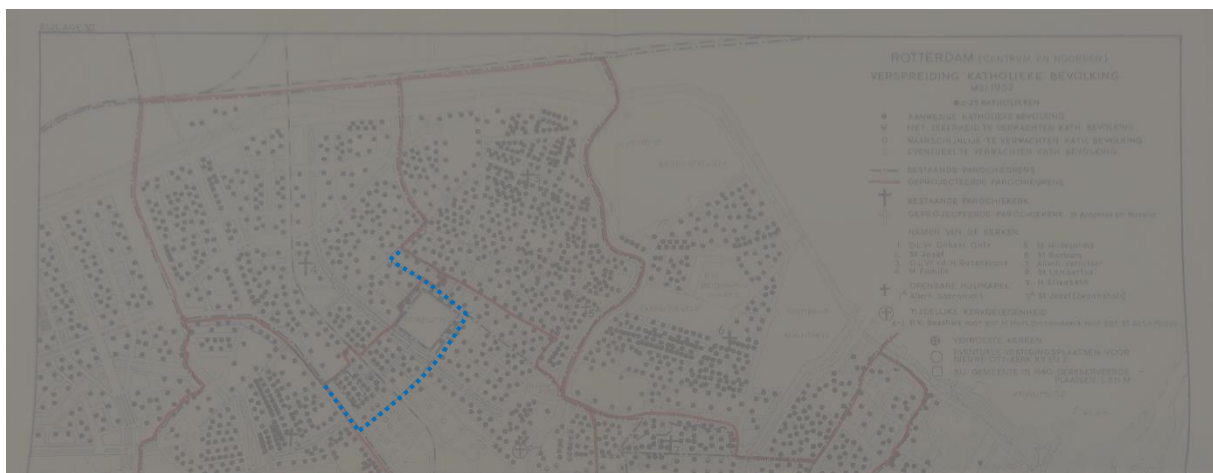
gericht op de aangrenzende straten, waarbij de zuidkant een connectie biedt met de aangrenzende parochie en plein tussen de kerk en school. De opzet en stedenbouwkundige inbedding van de kerk dragen dus op een positieve manier bij aan het functioneren van dit katholieke functie eiland in het hart van de parochie.

3. De transformatie: rond 1980

3.1. De veranderende parochie

3.1.1. Overcapaciteit

Na de tweede wereldoorlog verandert de zuidoost grens van de parochie van de H. Familie iets als gevolg van de wederopbouwplannen voor het centrum van Rotterdam. Deze grenzen worden veranderd aan de hand van prognoses over de verspreiding van de te verwachten katholieke bevolking in het nieuw te bouwen centrum (zie figuur 13).

Figuur 13. Verspreiding katholieke bevolking, Rotterdam, Kerkbestuur (1952) – De blauwe lijn geeft de oude zuidoostelijke parochiegrens weer. De rode lijnen zijn de nieuwe parochiegrenzen die voorgesteld worden na WO II ("Parochiegrens," 1952).

Vanaf toen werd de secularisatie ook in Rotterdam duidelijk merkbaar. In 1967 verschijnt er een rapport van de situeringscommissie van het Bisdom Rotterdam waarin voorstellen staan omtrent de aanpassing van de parochieel-kerkelijke situatie m.b.t. de toekomstige demografische opbouw en stedenbouwkundige vormgeving van het gebied tussen Blijdorp en Kralingen. De taakstelling van deze commissie was om te kijken in hoeverre een aanpassing noodzakelijk zou zijn van de parochieel-kerkelijke voorzieningen. Net als in veel andere oudere stadsdelen mocht aangenomen worden dat bevolkingsverdunding en sanering op de duur een afwijking zou doen ontstaan tussen aanwezige en wenselijke kerkelijke voorzieningen. Door demografische dynamiek sloten de (katholieke) wijkvoorzieningen dus niet meer overal aan op de behoeften van de wijk.

Naast de focus op jeugdwerk, welzijnswerk en het verenigingsleven is een belangrijk onderdeel van de parochiale organisatie zielzorg. Uit het rapport van de situeringscommissie blijkt dat de kern van het probleem voor parochies in Rotterdam Noord in die jaren is dat de uitoefening van deze zielzorg wordt belemmerd door grote investeringen in gebouwen. In het rapport wordt daarom voorzichtig gesproken over sanering van materiele voorzieningen, oftewel van kerken.

De kerkelijke statistiek maakt duidelijk dat dit niet zo gek is. Op 1 januari 1966 telde het gebied volgens kerkelijke statistiek 40.000 katholieken waarvan er op 23 januari 1966 in totaal 12.000 de zondagsmis bezochten. Voor deze kerkgangers waren theoretisch 4.000 zitplaatsen nodig, bij een aanwezig aantal van 7.000. Er bestond dus een overcapaciteit van 3.000 zitplaatsen, of globaal drie kerken van elk 1.000 zitplaatsen. Dit betekent dat er een financiële last van 3.000 niet gebruikte plaatsen op de betrokken acht parochies rust. Volgens prognoses van destijds was te verwachten dat in 1980 het aantal katholieken zou dalen van 40.000 tot 34.600. Bij gelijkblijvend kerkbezoek zou de overcapaciteit dan toenemen tot 3.600 zitplaatsen. Dat is meer dan de helft van het aanwezige aantal. Deze overcapaciteit werd als een minimum beschouwt, omdat met een nog verdergaande teruggang

van de bevolking en een daling van het zondagsmisbezoek rekening gehouden werd ("Het verouderde noorden," 1967).

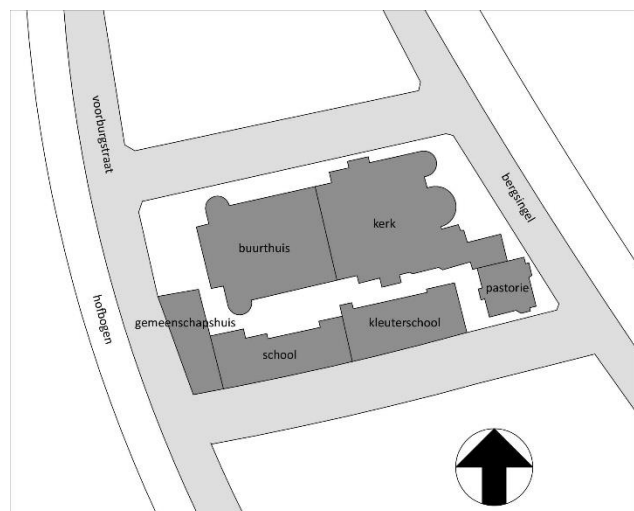
In het rapport wordt gesteld dat het spreken over sanering van kerken een tere zaak is. Iedere kerk heeft zijn eigen historie en waarde en vormt voor groepen gelovigen het symbool van hun gebondenheid en gehechtheid aan het kerkelijk leven. Voor de parochiegeestelijkheid vormt het voortbestaan van de kerk en parochie zelfs een deel van hun levensvervulling. Het rapport maakt inzichtelijk welke overwegingen meespelen bij het opstellen van een saneringsplan voor kerken:

1. De sanering moet leiden tot een evenwicht in de financiële exploitatie van de kerken. Er moet naar worden gestreefd dat in het onderhoud kostbare, bouwtechnisch zwakke en liturgisch onaangepaste kerken verdwijnen. Na de sanering moest de gemiddelde kwaliteit van het kerkbezit verbeterd zijn.
2. Na de sanering moest een evenwicht bewaard zijn in de spreiding van de kerkcapaciteit over het gebied. Dit streven prevaleert boven de eerste waar het mogelijk mee in botsing kan komen. Slechte kerken moeten blijven staan om een goede spreiding te bewaren, en goede kerken moeten gesloten worden, omdat zij als gevolg van een verkeerde situering geen functie hergeven kunnen worden.
3. De derde overweging werd toen nog gezien als incidenteel van aard incidentele aard en had betrekking op verkoopmogelijkheid van kerken, bijzondere rechten en verplichtingen op het kerkgebouw rustend (monumentenzorg) e.d. Deze categorie werd toen nog buiten beschouwing gelaten.

Opvallend is dat er alleen wordt gesproken over sanering (=sloop) en dat de verkoopmogelijkheid op dit moment nog buiten beschouwing gelaten wordt. Hiermee wordt dezelfde constatering uit paragraaf 2.1 van het themahoofdstuk bevestigd: katholieken verkiezen sloop boven verkoop. De Heilige Familiekerk telde in verhouding tot het aantal zitplaatsen nog een redelijk aantal kerkgangers. Dat kwam, omdat er destijds in de noordelijke strook van het Oude Noorden nog sprake was van bevolkingsconcentratie, terwijl de wijken richting het centrum slachtoffer waren van de uitbreiding van het stadscentrum. Hier werd op ruime schaal kantoor- en bedrijfsruimte gecreëerd en lag de focus op een goede geleiding van het verkeer. Dit ging ten koste van de woonfuncties in dit gebied en leidde hier tot een bevolkingsteruggang. Het gemeentelijk beleid was erop gericht de "buitenschil/noordelijke strook" van Rotterdam-Noord haar woonfunctie te doen behouden en deze te versterken door in de "binnenschil/zuidelijke strook" diensten te concentreren ("Het verouderde noorden," 1967). In deze context valt te verklaren waarom de H. Familiekerk destijds niet het slachtoffer werd van eventuele saneringsplannen. Daarnaast droeg de centrale ligging in het eigenlijke woongebied en de goede bouwtechnische staat van deze kerk hieraan bij (Bulthuis, 1986).

3.1.2. Nieuwe functies in de parochie

Na de tweede wereldoorlog worden de activiteiten van de parochie verder uitgebreid. Het Comité Gezinshulp, de kerstactie en de parochieraad werden opgericht en in 1963 wordt de Meerpaal, een gemeenschapshuis voor de Heilige Familie, in gebruik genomen. Daarnaast worden er een gymnastiekzaal, houten kiosk, meisjesschool (de Imeldaschool) en kleuterschool gebouwd. Om de kerk konden alleen Rooms Katholieke functies verschijnen, omdat de grond rondom de kerk in het bezit was van het bisdom. Het bisdom verleende een machtiging tot verkoop van de grond aan bijv. het bestuur van de R.K. Diaconieschool en zo

Figuur 14. Eigen illustratie, Delft, P.A. Swier (2014) – Hierop staat het ensemble van functies aangegeven dat zich rond de Heilige Familiekerk bevindt in 1982

werd het functiepalet van de locatie rondom de kerk uitgebreid ("Gebouwen," 1922-1965). Door het doorzetten van de secularisatie groeit uiteindelijk in de jaren '70 de overcapaciteit in de H. Familiekkerk, daarom wordt er besloten een gedeelte van de kerk een andere functie te geven.

3.2. Veranderend Gemeentebeleid

Daar waar de rol van de parochiale gemeenschap in de wijk afnam nam na de tweede wereldoorlog een soortelijke gedachte over wijkopbouw het over. In de 'De stad der toekomst, de toekomst der stad', uit 1946, introduceert de Groep Bos de term 'wijkgedachte'. Wijkbewoners zouden hierbij binnen het grote geheel van de stad een eigen gemeenschap vormen, waardoor ze meer geïntegreerd in de samenleving zouden functioneren. Dus niet het centrum is alles en de wijk is niets, maar een deconcentratie van de dienstverlening naar de wijken. De 'wijkgedachte' vertoont veel overeenkomsten met de ordening vanuit de parochie. Het is dus niet zozeer een nieuw concept, maar wat wel nieuw is, is dat de overheid hier zijn beleid op af gaat stemmen.

In 1970 werd de Raad voor de Gemeentelijke Wijkaccommodaties (R.G.W.) ingesteld door drs. J.G. van der Ploeg, de toenmalige wethouder van Onderwijs, Jeugdzaken en Vormingswerk. De intentie was om hiermee een netwerk van wijk- en buurtaccommodaties tot stand te brengen. Met dit plan probeerde de gemeente verschillende zaken op te lossen. Ten eerste probeerde men in de hele stad het tekort aan wijkaccommodaties op te heffen. Ten tweede probeerde men de meningsstrijd rond de stadsontwikkeling op te lossen. De R.G.W. was de 'functionele commissie' voor beslissingen op het terrein van stadsvernieuwing waarin bestuur en burgers samenwerkten. In deze commissie konden bewoners via de projectgroepen meebeslissen over hun directe woon- en leefomgeving; de projectgroepen houden zich bezig met de voorbereiding van plannen en met de begeleiding en de bevordering van de uitvoering van de plannen (Bulthuis, 1986). Daarnaast wilde men bij het beheer van de wijkgebouwen een zo groot mogelijke rol aan de wijkbewoners toekennen, daarvoor werden de zogenaamde 'beheerscommissies' ingesteld. Per pand is er verder een beheerder die verantwoordelijk is voor de dagelijkse gang van zaken in het wijkgebouw en zijn belangrijkste taak is om het beleid van de beheerscommissie optimaal tot zijn recht te laten komen.

In 1978 verschijnt de 'evaluerende beleidsnota' van de R.G.W. waarin een aanbeveling staat om zoveel mogelijk multifunctionaliteit in de accommodaties te creëren. Daarmee worden drie zaken bedoeld: a) gebruik van de ruimtes door zoveel mogelijk groepen, instellingen en voor zoveel en divers mogelijke activiteiten moeten worden bevorderd, b) de ruimtes moeten dusdanig zijn ingericht en gebouwd, dat fysiek het multifunctioneel ruimtegebruik niet wordt belemmerd, maar juist wordt gestimuleerd (sportzaal wordt probleemloos toneelzaal etc.) en c) gebruik door anderen dan de vaste huurders moet gestimuleerd worden. Dit had natuurlijk een economische achtergrond, omdat de toekomstwaarde groter is van een gebouw zonder fysieke beperkingen. In deze multifunctionele ruimte had men een gemeenschappelijk ontmoetingspunt (de bar) en daar omheen strekte zich de multifunctionele ruimte uit. Deze aanbeveling uit de evaluerende beleidsnota van de R.G.W. lijkt direct invloed te hebben gehad op het ontwerp van buurthuis het Lispunt. Het buurthuis bestaat namelijk uit diverse multifunctionele groepsruimten, heeft weinig fysieke belemmeringen en wordt gebruikt door anderen dan de vaste huurders.

3.3. De bouw van 't Lispunt

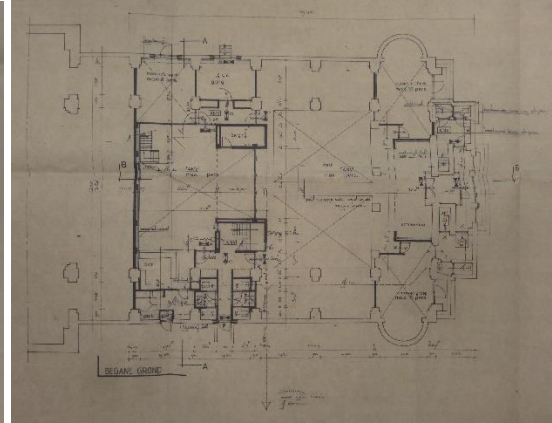
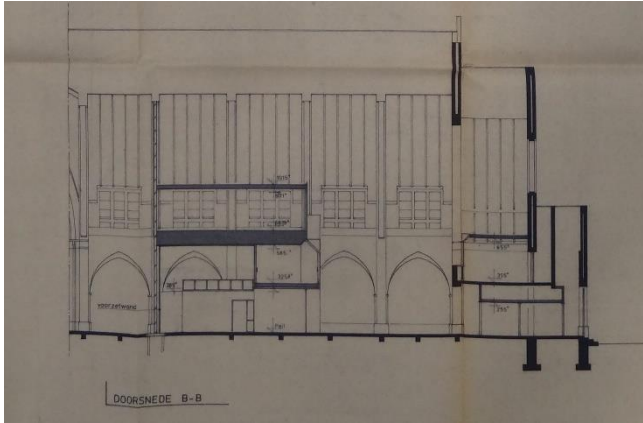
Op 23 september 1977 is door de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk de mededeling gedaan dat er voor Rotterdam onder bepaalde voorwaarden BRW-middelen (Bijzonder Regionaal Welzijnsbeleid-middelen) beschikbaar waren. Rotterdam kreeg de beschikking over 3.000.000 gulden waarvan 2.300.000 miljoen beschikbaar kwam voor de deelgemeente Centrum Noord. Hiervan werd 543.000 gulden gebruikt voor Buurthuis Liskwartier ("Financien BRW-projecten Centrum Noord," 1982). Voor de verbouwing tot buurthuis was nog 400.000 gulden nodig en die kwam vanuit de sector O.J.V.. Nadat de raad op 17 december 1981 akkoord was gegaan met de kredietaanvraag, kon de Dienst Gemeentelijke Gebouwen starten met de bouw van het buurthuis.

De realisatie van het buurthuis in het Liskwartier lag geheel in lijn met het beleid van de R.G.W.. Men was op zoek naar een locatie voor welzijn (Bruyne, 2014) en de H. Familiekkerk was hiervoor een logische locatie vanwege de centrale ligging. Er werd door het kerkbestuur besloten om een deel van de kerk beschikbaar te stellen voor de realisatie van een buurthuis. Dit werd mogelijk door het steeds verder uitdunnen van de H. Familieparochie waardoor de lasten van de H. Familiekkerk niet meer te dragen waren voor de gemeenschap, door deze opdeling konden de lasten gedeeld worden. Een andere reden voor deze locatie was mogelijk de vergunningverlening. De grond waarop de kerk staat was onderdeel van het uitbreidingsplan van het N- en N.W. Stadsdeel (vastgesteld op 26 maart 1931 en goedgekeurd 16 november 1931) en was aangewezen voor bijzondere bebouwing. Het plan tot gedeeltelijk veranderen van het kerkgebouw was hiermee in overeenstemming. Het bouwplan paste dus in het toekomstige bestemmingsplan, waardoor de vergunning verleend kon worden en de Bebouwingscommissie eenvoudig akkoord kon gaan ("Transformatie tot buurthuis," 1981).

3.3.1. Het ontwerp

Het ontwerp voor de gedeeltelijke transformatie van de kerk tot Buurthuis Liskwartier werd gemaakt door Architectenbureau Rob Bulte. Het ontwerp beperkte zich grotendeels tot het interieur. De enige ingrepen in de gevel vormden een aantal kozijnen voor de gaskast, een nooduitgang, ramen en deuren die toegang geven tot de speel-o-theek en vrouwengroep. Het interieur van de kerk wordt in tweeën gedeeld door een grote metselwerk wand bij het vijfde travee vanaf de voormalige hoofdingang. Deze rigoureuze ingreep was nodig om de kerkfunctie en het buurthuis naast elkaar te kunnen laten bestaan. De ruimte die daarmee ontstaat biedt ruimte aan een verscheidenheid aan functies: een bar, keuken, twee multifunctionele ruimtes, ruimte voor maatschappelijk werk, ontmoetingsruimte, speel-o-theek, ruimte voor een vrouwengroep, jongerenruimte, zithoeken en twee groepsruimten. Naast de hoofdingang werd er nog een ingang gerealiseerd aan de noordzijde. Via deze ingang kan een bezoeker vanuit de hal naar één van de multifunctionele ruimten waaraan de bar en een afgesloten ruimte voor maatschappelijk werk gesitueerd zijn. Vanuit de hal en de multifunctionele ruimte kan men ook naar boven naar de entresols die aan weerszijde grenzen aan deze ruimte alwaar een zithoek en berging gevestigd zijn. Als men nogmaals de trap opgaat komt men in een hal van waaruit de twee groepsruimten te bereiken zijn. Eventueel kan men vanuit de hal ook naar de andere multifunctionele ruimte. Vanuit de hoofdingang heeft de bezoeker in de ontmoetingsruimte die grenst aan één van de multifunctionele ruimten. Van daaruit kan men naar de speel-o-theek of de vrouwengroep en door de trap in de hal van de hoofdingang te nemen komt men uit bij de jongerenruimte.

Voor de scheidingswand en de stijgpunten was het nodig om een funderingsconstructie aan te brengen. Voor deze funderingsconstructie moesten trillingvrije palen geïnstalleerd worden om te voorkomen dat de kerk beschadigd zou worden. De diepte van 16 meter werd bereikt door de dikwandige stalen buizen te koppelen, daarin werd vervolgens een groutmengsel gegoten. Op deze manier werd het ook minder gecompliceerd om de benodigde bouwmaterialen aan te leveren, wat toch een probleem was als gevolg van de kleine ingangen van de kerk. Op de palen werd een betonvloer gestort waarop de (kalkzandsteen) wanden werden geplaatst. Deze wanden hebben diverse penanten, waarop een deel van de staalconstructie bevestigd werd om de verdiepingsvloeren te kunnen realiseren.

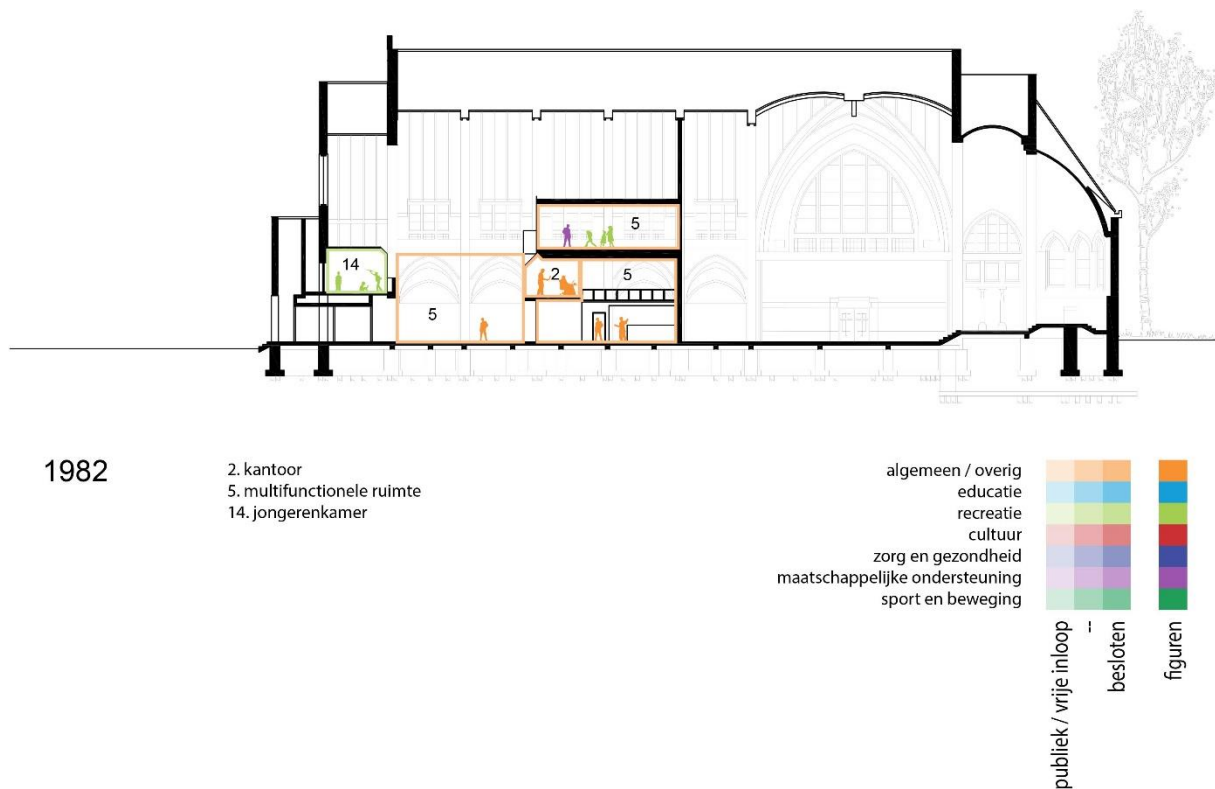

Figuur 15.1. Doorsnede transformatieontwerp, Rotterdam, R. Bulte (1981) – Detail van de originele ontwerptekeningen waarop duidelijk te zien is hoe de kerk in het midden opgesplitst is en hoe er volumes geplaatst zijn in het buurthuisdeel ("Transformatie tot buurthuis," 1981).

Figuur 15.2. Plattegrond transformatieontwerp, Rotterdam, R. Bulte (1981) – Detail van de originele tekeningen waarop de ruimte indeling te zien is. Hierin staan ook de functies genoemd ("Transformatie tot buurthuis," 1981).

Figuur 16. Plattegrond van de Heilige Familiekerk en het buurthuis in 1982. Zie de appendix voor een grotere afbeelding.

Figuur 17. Doorsnede van de Heilige Familiekerk en het buurthuis in 1982.

Na de realisatie werd het pand in zijn geheel verhuurd aan één of meerdere instellingen. Daarbij vervulde de RGW, de zgn. huisbaasfunctie, d.w.z. zorgt voor de technische instandhouding en het onderhoud van het pand op decentrale wijze. De instellingen-organisaties zelf bepalen het gebruik (Bulthuis, 1986).

4. Aan eredienst onttrokken: 2008-nu

4.1. Het functioneren van buurthuis 't Lispunt

Van 1982 tot nu vervult een deel van de kerk de rol van buurthuis, waarbij de focus ligt op sociaal cultureel werk voor kinderen en hun ouders. Er worden zeer uiteenlopende activiteiten georganiseerd, zoals: conditietraining, taalles voor Turkse vrouwen, fitness vanaf 16 jaar, Spaanse les voor gevorderden, schildercursus voor gevorderden en beginners, karate-les 10-15 jaar, taalles buitenlanders, yoga, shoa-lin vanaf 16 jaar, muziek cursussen, naaicursussen, instuif tot en vanaf 13 jaar, computercursussen, kooklessen etc.

In 1993 worden er nog wat kleine veranderingen gerealiseerd in de gevel, om het gebouw beter te laten functioneren. De noordingang wordt duidelijker geaccentueerd en er worden een aantal nieuwe kozijnen geplaatst. In 2002 lijkt het er nog op dat de Deelgemeente Centrum-Noord het wijkcentrum Lispunt wegbezuinigt. Er was weinig geld voor nieuw beleid en op bestaand beleid moest bespaard worden. Er werd geprobeerd om mensen en activiteiten zoveel mogelijk te ontzien, maar toch moest buurthuis 't Lispunt wijken. A. van der Wal, voorzitter van het dagelijks bestuur, vreesde destijds dat een pas op de plaats of misschien zelfs een teruggang waar het om leefbaarheid gaat ("Deelgemeente bezuinigt: wijkcentra Lispunt en Oude Noorden gesloten.," 2002). Een jaar later verschijnt er een artikel in het Rotterdams Dagblad waaruit blijkt dat het Lispunt toch open blijft ondanks de bezuinigingen van de Deelraad Noord. Andere buurthuizen voor jongeren, in de Provenierswijk (de Propellor) en Agniese buurt (Basta), sluiten wel en die groep wordt doorverwezen naar het Lispunt. De jongeren uit de Provenierswijk vinden jongerencentrum Lispunt alleen een groot fiasco, omdat de activiteiten niet aansluiten op hun wensen en het gebouw te ver weg is ("Jongeren Provenierswijk mijden nieuw jeugdcentrum Lispunt," 2003). Ze hebben behoefte aan een centrum in hun eigen wijk.

In 2007 ging de Heilige Familieparochie op in de nieuw opgerichte Sint Franciscus- en Claraparochie. Wegens de doorzettende terugloop van het aantal kerkbezoekers is de Heilige Familiekerk op 15 juni 2008 aan eredienst onttrokken en ging de nieuwe parochie de Hildegardiskerk gebruiken. Vanaf dat moment was het onbekend wat er met dit deel van het kerkgebouw zou gebeuren.

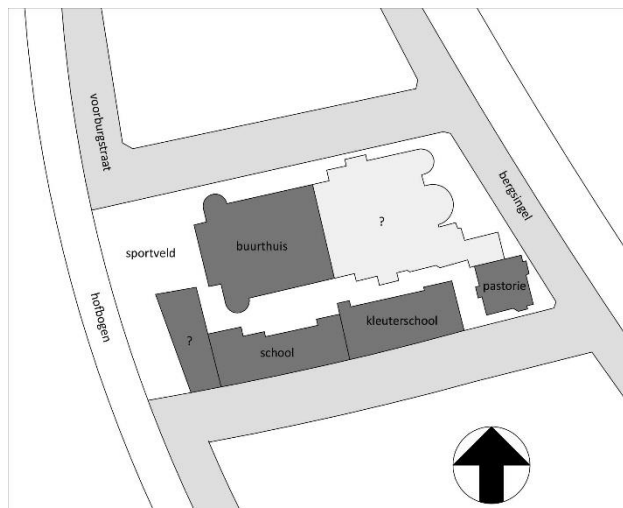
4.2. Masterplan Bergpolder-Zuid

In april 2007 is Bergpolder door de minister van Wonen, Wijken en Integratie (WWI) aangewezen als één van de krachtwijken binnen Rotterdam. Vestia Rotterdam Noord, de deelgemeente Noord en de gemeente Rotterdam besloten n.a.v. hiervan om zich de komende jaren in te zetten voor de oplossing van de problemen in Bergpolder. Het masterplan Bergpolder-Zuid was hier een resultaat van en het kerkgebouw valt binnen dit plan (Berndsen, 2011). De weg naar dit masterplan toe bestond uit een aantal stappen waarbij, geheel in lijn met de Rotterdamse stedenbouwgeschiedenis, burgerparticipatie een belangrijke rol speelde:

1. Het plangebied voor Bergpolder-Zuid werd geïnventariseerd. Hiervoor werden de plangrenzen vastgelegd en de relevante beleidskaders onderzocht. De kwaliteiten van het gebied werden met bewoners en ondernemers in beeld gebracht. Verder werden met hen de kansen voor de toekomst verkend. Het resultaat van deze bevindingen en de relatie met de problematiek van de wijk zijn vastgelegd in een ambitiedocument "Bergwegkwartier" van 7 juli 2009.
2. In de zomer van 2010 is met de bewoners gewerkt aan het formuleren van de identiteit van Bergpolder-Zuid. Waarbij gekeken is naar de positieve en negatieve kanten van Bergpolder-Zuid en hoe de wijk bekend staat in de stad.
3. Vanuit die gemeenschappelijke identiteit is het gebiedsconcept voor de toekomst van de wijk bedacht. Dit concept was een antwoord op de vragen en problemen in het gebied en vormde een kapstok voor het uiteindelijke masterplan.
4. In het vierde kwartaal van 2010 is het gebiedsconcept ruimtelijk en programmatisch vertaald naar de plattegrond van Bergpolder-Zuid. Er waren drie varianten ontwikkeld die met de bewoners in drie debatronden besproken zijn.
5. De uiteindelijke keuzes staan in het Masterplan Bergpolder-Zuid (2011). In deze fase is ook uitgebreid stilgestaan bij de haalbaarheid van het masterplan zowel financieel als maatschappelijk.

4.2.1. Relevante beleidskaders voor 't Lispunt

In het masterplan moest rekening gehouden worden met relevante beleidskaders (de Stadsvisie en het stadsbeleid) van de gemeente Rotterdam. In de stadsvisie van Rotterdam wordt benadrukt dat een aantrekkelijke woonstad bestaat uit goede en complete woonmilieus met aandacht voor de openbare ruimte en de noodzakelijk voorzieningen zoals onderwijs (dS+V, 2007). Verder staat in het masterplan dat het belangrijk is dat buurtbewoners met alle verschillende achtergronden en karakteristieken ook gezamenlijk gebruik maken van onderwijs en de overige voorzieningen in de wijk. Dit bevordert de cohesie in de wijk. Rond de H. Familiekerk zijn een basisschool, peuterspeelzaal en kinderdagopvang gehuisvest. In buurthuis 't Lispunt vindt naschoolse opvang, kinderwerk, tienerwerk en jongerenwerk plaats. De ruimte tussen de verschillende gebouwen wordt gebruikt als schoolplein maar is niet

Figuur 18. Eigen illustratie, Delft, P.A. Swier (2014) – Hierop staat het ensemble van functies aangegeven dat zich rond de Heilige Familiekerk bevindt in 1914.

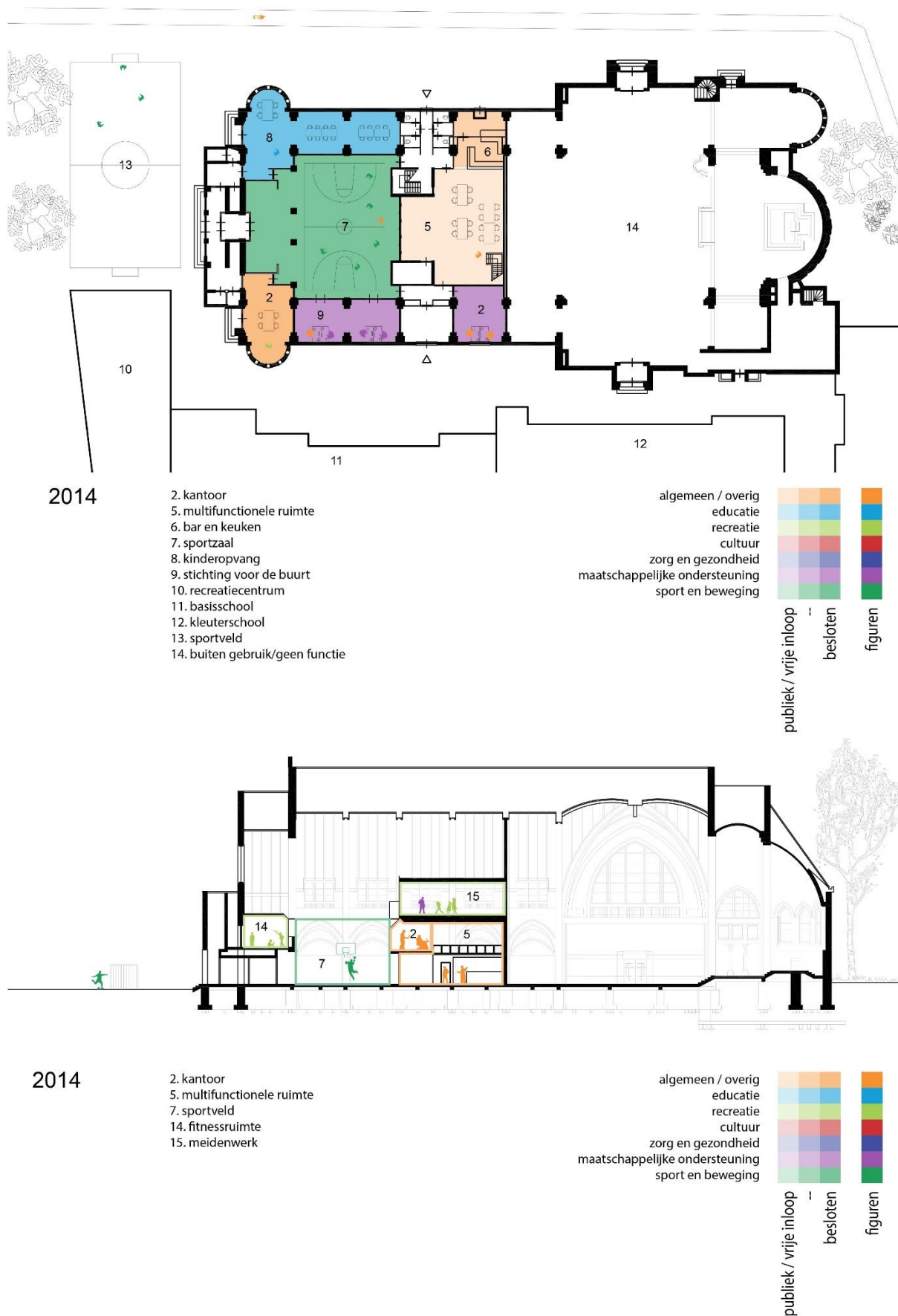
optimaal. Het probleem hier is dat de kinderen uit gezinnen met een gemiddeld of hoger inkomen nu vooral naar scholen in de nabije omgeving trekken en niet naar de school in de wijk, de Imeldaschool gaan (Berndsen, 2011). Dit bevorderde de cohesie in de wijk dus niet en hier moest wat aan gedaan worden. De functies in de wijk sluiten dus niet aan op de behoefte van de wijkbewoners. Destijds werd onderzocht of de Imeldaschool samen kon gaan met een andere school binnen een 'Community Center'. Daarnaast werd onderzocht welke andere functies in het centrum ondergebracht konden worden. Er werd gedacht aan culturele functies of andere wijkvoorzieningen. Deze multifunctionele accommodatie, waar jeugd en ouders worden ondersteund kon, in combinatie met culturele ontwikkelingsfaciliteiten dan voor de Bergpolder, het Liskwartier en heel Rotterdam Noord van grote betekenis zijn vanwege de centrale ligging en goede bereikbaarheid. Het Insulindeplein wordt als mogelijke locatie genoemd, wat opvallend is omdat buurthuis 't Lispunt aan veel wensen voor het 'Community Center' voldoet en mogelijkheden biedt om meerder functies te huisvesten. Het bleek een bewuste keuze om geen locatie vast te leggen voor dit 'Community Center'. De leegstaande ruimte naast het Lispunt was namelijk zeker een optie, omdat Vestia (de medeontwikkelaar van het masterplan) destijds vertegenwoordigd was in het bestuur van Stichting BEWER (Beheer Welzijnsvoorzieningen Rotterdam), die eigenaar is van de kerk en de eerste optie tot koop had voor het leegstaande deel van de kerk (Reekers, 2014).

Verder geeft Rotterdam in de Stadsvisie aan voorzichtig om te willen gaan met cultuurhistorisch erfgoed. Monumenten geven een gebied identiteit en zijn aantrekkelijk voor een groot aantal verschillende doelgroepen en programma's. Dit betekent dat voortgebouwd dient te worden op bestaande kwaliteiten en dat nieuwe ontwikkelingen in de historische context van de stad moeten passen. De Heilige Familiekerk is zo'n gemeentelijk monument en moest daarom een (centrale) rol spelen in het masterplan. Naast over enkele stedenbouwkundige ingrepen wordt er met geen woord gerept over een mogelijk functieverandering, functietoevoeging aan de kerk.

Kwalitatieve verbetering van de openbare ruimte is uitgangspunt van het beleid van de stad Rotterdam. Het plein voor de hoofdingang wordt volgens beleidskaders beschreven als het Welkomplein. Dit is een buurtplein met groen en spel- en verblijfsmogelijkheden. Vlaggroen, kleur en bomen zijn de belangrijkste onderdelen van de inrichting. Volgens het masterplan dragen de ruimte rond de kerk en de Imeldaschool niet in positieve zin bij aan de leefkwaliteit, daarom kwamen deze in het plan in aanmerking voor verandering.

De bovengenoemde beleidskaders zijn zoals beschreven allemaal opgenomen in het masterplan. Dit betekent dat men in het masterplan de ambities had om de kerk te behouden, de openbare ruimte om te vormen tot een 'nieuw groen plein' en de voorzieningen (voor jongeren in dit geval) te verbeteren. Wat opvallend is, is dat de extra ruimte in de kerk nergens genoemd wordt, terwijl deze locatie een uitstekende plaats zou zijn voor het koppelen van meerdere buurtfuncties naast de focus op jongeren en hun ouders die er toen als was.

Van het masterplan is tot op heden nog niets terechtgekomen. Of dit nog zal gebeuren in de komende jaren is zeer onzeker gezien de huidige periode van bezuinigingen en decentralisaties naar gemeenten. Zeker is wel dat de status van monument bijdraagt aan de instandhouding van de kerk. Daarnaast zal het gebouw wegens zijn centrale ligging altijd uitermate geschikt zijn voor (wijkgebonden) functies. Vroeger nam de kerk hier de verantwoordelijkheid voor, maar nu de parochianen volledig verdwenen zijn uit de kerk moeten er echter nieuwe partijen de verantwoordelijkheid nemen voor de instandhouding van dit functie eiland.

Figuur 19. Analysetekeningen (plattegrond en doorsnede) van de functies in en rondom de Heilige Familiekerk in 2014. De geloofsgemeenschap heeft het gebouw verlaten en enkele ruimtes zijn verbouwd/uitgebreid. Zie appendix.

Figuur 20.1, 2, 3, 4, 5, 6. 't Lispunt in 2014: de entree (linksboven), de multifunctionele ruimte (rechtsboven), zicht op de keuken en bar vanuit de multifunctionele ruimte (links midden), het sportveld dat gesitueerd is naast de multifunctionele ruimte (rechts midden), de fitnessruimte en/of voormalige jongerenruimte (linksonder), het speelveld voor de voormalige hoofdingang van de kerk (rechtsonder). Bron: credit voor Jurrian Arnold.

VI. Conclusie

Hier worden de verkregen inzichten beschreven. De casestudie wordt gepositioneerd binnen het thema en met de antwoorden op de deelvragen wordt tot slot de hoofdvraag beantwoord: *“In hoeverre komt de functie van buurthuis 't Lispunt overeen met de originele functie(s) van de Heilige Familiekerk en in hoeverre is deze functie nieuw?”*

1.1. Thema

In het eerste hoofdstuk stond een voor de casestudie relevant thema centraal, namelijk: “De veranderende rol van kerkgebouwen: transformaties van kerkgebouwen in Nederland na WOII.” De deelvraag hierbij was: *“Hoe kan een transformatie van een kerk plaatsvinden en welke aspecten zijn van belang bij de case: 't Lispunt?”* Aan de hand van voorbeelden is in kaart gebracht welke belangen er spelen, welke oplossingen hieruit voortvloeien en wat hoofdoplossingen zijn.

Uit de beschrijving van de actoren, waarden en oplossingen kwamen de aspecten naar voren die het spanningsveld typeren voor hoe de transformaties van kerken kan plaatsvinden. Samenvattend zijn dit: financiële, functionele, emotionele, bouwkundige, architectuur-/cultuurhistorische, stedenbouwkundige/ morfologische aspecten. Bij elke transformatie is de verhouding tussen de verschillende aspecten anders en voor elke actor ligt de nadruk op een ander aspect.

De voorbeelden hebben dit inzichtelijk gemaakt: katholieke kerken zijn vaak eigendom van het Bisdom en daardoor oefent de geloofsgemeenschap invloed uit op het toekomstige gebruik (=functioneel aspect). Zij kunnen namelijk in zekere mate zelf bepalen aan wie en welk deel van de kerk zij willen afstoten. Dit was ook terug te zien bij de case, waar daarnaast bouwkundige ingrepen nodig waren om de functies naast elkaar te kunnen laten bestaan (=bouwkundig aspect). De (lokale) overheid speelt vooral bij naoorlogse kerken een rol in het transformatieproces, omdat zij in na de oorlog de bouw van veel kerken gefinancierd heeft. De actuele vraag is of de overheid als *seculiere* staat nog een keer moet betalen voor het in stand houden van erfgoed van verdwijnende religies (=financieel aspect). Aan de andere kant zijn de kerken vanwege hun centrale ligging en uiterlijke verschijningsvorm een kenmerkende factor voor de maatschappelijke en fysieke stedelijke structuur van wijken (architectuur-/cultuurhistorische en stedenbouwkundig/ morfologisch aspect). Dat is de reden waarom deze gebouwen voor de overheid geschikt zijn om het welzijnsbeleid vorm te geven, zoals wij hebben kunnen zien bij de casestudie. Daarnaast is het de reden waarom wijkbewoners een belangrijke rol kunnen spelen in de transformatieprocessen, omdat het kerkgebouw voor hen grote emotionele waarde heeft als baken van herkenning (=emotioneel aspect). Zij nemen daarom zelf initiatief om dit ‘hart van de wijk’ te behouden.

De aspecten die een rol spelen in de discussie omtrent de transformatie van kerken zijn te vatten in twee groepen. Ten eerste zijn er de harde aspecten, zoals de pragmatische, technische overwegingen om bouwwerken aan te passen aan een nieuwe ruimtebehoefte (=gebruikswaarde). Hieronder vallen de financiële, functionele en bouwkundige aspecten. Daarnaast zijn er de minder harde aspecten zoals de emotionele, architectuur-/cultuurhistorische en stedenbouwkundige/ morfologische aspecten (=monumentale waarde). We hebben in de voorbeelden kunnen zien dat het per case afhankelijk is of deze in meer of mindere mate een rol spelen in het transformatieproces. Bij 't Lispunt hebben vooral pragmatische, harde aspecten een rol gespeeld bij de transformatie in 1982. De geloofsgemeenschap had een nieuwe functie nodig om het onderhoud van het pand te kunnen blijven betalen. Daarnaast stond de kerk in tegenstelling tot andere voorbeelden niet lang leeg, maar werd deze verandert terwijl het gebouw nog in gebruik was als kerk. Er was dus geen sprake van het mogelijk verdwijnen van het gebouw en daarom speelde emotionele aspecten een kleine rol. Er werd wel rekening gehouden met de architectuur-/cultuurhistorische en stedenbouwkundig/morfologisch aspecten. Er is namelijk weinig verandert aan het exterieur en interieur van het gebouw en de centrale ligging maakte het gebouw

geschikt voor een functie als buurthuis. Mogelijke verklaringen voor het beperkte aantal veranderingen in het ex- en interieur van het gebouw zijn de monumentale waarde en het feit dat de kerkbestuur en/of de geloofsgemeenschap in het algemeen het niet geaccepteerd zouden hebben dat een nieuwe functie het uiterlijk van de helft van de kerk totaal zou veranderen.

1.2. Casestudie

Nadat de thematiek in kaart gebracht was kon het transformatieproces van de casestudie (de Heilige Familiekerk) beter begrepen worden. In dit hoofdstuk is dieper in gegaan op de verschillende functies die de casestudie heeft gehad gedurende zijn bestaan. De deelvraag met betrekking tot de casestudie was daarom: *“Welke functies heeft de Heilige Familiekerk gehad vanaf de bouw tot nu?”* Hiervoor zijn drie essentiële periodes onder de loep genomen: de periode rond de bouw van de kerk (1927), rond de transformatie (1982) en rond de periode dat de kerk aan eredienst onttrokken werd (2008). Daarbij is de maatschappelijke context belicht aan de hand waarvan de rol van de kerk en bepaalde ruimtelijke consequenties verklaard konden worden.

1927: Er is gebleken dat de locatie van de H. Familieparochie een strategische keuze is geweest die vooruit liep op de stedenbouwkundige ontwikkelingen. Het Bisdom voorzag een toename van de katholieke bevolking in Rotterdam Noord en speelde daarop in. Daarom bouwde men volgens het katholieke principe tot wijkopbouw een cluster met functies (de Heilige Familiekerk, een pastorie en een school (Hendrik Backerschool)) die de toekomstige katholieke wijkbewoners zouden bedienen. De kerk had hierbinnen verschillende taakgebieden zoals jeugdwerk (de Verkenner – een padvindingsclub), welzijnswerk (functie als charitatieve instelling, zielzorg) en het verenigingsleven (collectanten en een zangkoor).

1982: Na de tweede wereldoorlog worden de activiteiten van de parochie verder uitgebreid met o.a. een kleuterschool, meisjesschool en gemeenschapshuis. Het kerkbestuur had grip op de soorten functies die in de wijk kwamen, omdat de grond rondom de kerk in het bezit was van het bisdom. Het bisdom verleende een machtiging tot verkoop van de grond aan bijv. het bestuur van de R.K. Diaconieschool en zo werd het functiepalet van de locatie rondom de kerk gericht uitgebreid. Door het doorzetten van de secularisatie groeit uiteindelijk in de jaren '70 de overcapaciteit in de H. Familiekerk. Door demografische dynamiek sloten de (katholieke) wijkvoorzieningen in Rotterdam Noord niet meer overal aan op de behoeften van de wijk. Daarnaast stond het uitoefenen van wijkfuncties door de parochiale organisatie, zoals zielzorg, onder druk door grote investeringen in gebouwen. Daar waar de rol van de parochiale gemeenschap in de wijk afnam nam na de tweede wereldoorlog een soortelijke gedachte over wijkopbouw, de 'wijkgedachte van de Groep Bos, het over. De gemeente neemt de taak van het kerkbestuur over en gaat zich bezig houden met de wijkfuncties. Bij de H. Familiekerk leidt dit ertoe dat een deel van de kerk vanaf 1982 de rol van buurthuis krijgt, waarbij de focus ligt op sociaal cultureel werk voor kinderen en hun ouders. De focus ligt dus op het gezin waarmee een gelijkenis te vinden is met de christelijke idealen die leidend waren in de katholieke wijkordening vanuit de parochie. Er komt ruimte voor vrouwenwerk, een speel-o-theek en multifunctionele ruimten die gebruikt worden voor activiteiten en cursussen.

2008: Na het verdwijnen van de geloofsgemeenschap verdwenen de aan de kerk gelieerde functies uit het functie eiland. Het buurthuis functioneert nog steeds met een focus op jongeren en hun ouders (sportactiviteiten, meidenwerk, welzijnswerk e.d.). De andere functies op het functie eiland sluiten in de jaren rond het verdwijnen van de geloofsgemeenschap uit het kerkgebouw niet meer goed aan op de behoefte van de wijkbewoners. De school was veranderd in een zwarte school, de pastorie werd gekraakt en de helft van de kerk was functioneloos. Na het volledig verdwijnen van de geloofsgemeenschap, was ook de partij verdwenen die initiatief nam voor de wijkgebonden functies. In de jaren '70 en '80 had de gemeente deze rol al gedeeltelijk overgenomen en nu moest de gemeente de verantwoordelijkheid voor dit functie eiland volledig op zich nemen. Dat deed men

onder andere door een masterplan te ontwikkelen, waarmee problemen in de wijk opgelost moesten worden. Hierin wordt gesproken over een multifunctionele wijkaccommodatie ('Community Center') waarin naast een basisschool, culturele en andere wijkfuncties ondergebracht zouden worden. Deze functies zouden in of rondom de Heilige Familiekerk geïntroduceerd kunnen worden, maar door de crisis kwam dit plan niet van de grond.

1.3. Hoofdvraag

Nu de casestudie geïntroduceerd is binnen het thema en met de antwoorden op de deelvragen kan de hoofdvraag beantwoord worden. De hoofdvraag was: *"In hoeverre komt de functie van buurthuis 't Lispunt overeen met de originele functie(s) van de Heilige Familiekerk en in hoeverre is deze functie nieuw?"*

1.3.1. Overeenkomsten

De overeenkomsten tussen de originele functie van de Heilige Familiekerk en Buurthuis 't Lispunt zijn te vinden in de focusgebieden van beide functies. Naast het feit dat beide een bijeenkomstfunctie hebben, hebben ze ook beide een focus op jeugd-, welzijnszaken en verenigingsleven. Het gezin staat zowel bij de katholieke gemeenschap als in Buurthuis 't Lispunt centraal. Daarnaast richten beide functies zich op een afgebakend gebied. In het geval van de kerk is dit de parochie en in het geval van 't Lispunt is dat het Liskwartier en delen van de omliggende wijken. Een andere overeenkomst is dat beide functies draaiende gehouden worden door een combinatie van enkele betaalde 'werknemers' en vrijwilligers. Bij de kerk werd de pastoor betaald en waren er vrijwilligers vanuit de gemeenschap. Bij het buurthuis krijgen de welzijnswerkers betaald en is de beheerder een vrijwilliger.

1.3.2. Nieuw

Wat nieuw is aan de functie van Buurthuis 't Lispunt zijn de financiering en de initiatiefnemer. Waar voorheen de geloofsgemeenschap het gebouw en de daaraan gelieerde functies in stand hield, doen aan de gemeente gelieerde instanties dat bij 't Lispunt. De gemeente neemt het initiatief en verzorgt (gedeeltelijk) het onderhoud en de financiering met behulp van subsidies. Uiteindelijk zorgen vrijwilligers en welzijnsorganisaties voor de exacte invulling.

Verder heeft de functieverandering ingrijpende gevolgen gehad voor het gebouw. Tot 1982 werd het gebouw gekenmerkt door een met kerkbanken ingerichte grote kerkzaal, waarbij er een samenhang in het gebouw zit die is terug te vinden op alle niveaus (Gesamtkunstwerk). Nieuw en kenmerkend voor de verandering in 1982 is dat er een compartimentering in het gebouw geïntroduceerd werd waarbij de architectuur gericht was op flexibiliteit en functionaliteit in het gebouw.

1.3.3. Perspectief/toekomst

Er zijn dus veel overeenkomsten tussen de originele functies van de Heilige Familiekerk en Buurthuis 't Lispunt. Het essentiële verschil zit hem in de verschuiving van de verantwoordelijkheid voor de functies van het kerkgebouw van de geloofsgemeenschap naar de Gemeente of daaraan gelieerde organisaties. Dit proces is geleidelijk gegaan en zal de komende jaren naar verwachting verder uitgekristalliseerd worden. Deze verschuiving van de verantwoordelijkheid had gevolgen voor de architectuur van het gebouw en zal dit blijven hebben, want de huidige leegstand van de helft van de kerk vraagt om een architectonische ingreep. De plannen zijn al gedeeltelijk gemaakt en naar aanleiding van de beschreven hoofdoplossingen voor kerkgebouwen in het themahoofdstuk verwacht ik dat de Heilige Familiekerk over tien jaar is omgebouwd tot een multifunctionele wijkaccommodatie of brede school. Daarmee zou het voormalige katholieke functie eiland weer zijn originele allure terug kunnen krijgen, weliswaar met een nieuwe architectonische vormgeving.

VII. Bronnenlijst

- Akkerman, T., Stuurman, S. . (1986). *De zondige riviera van het katholicisme. Een studie over feminisme en ontzuiling. 1950-1975*: Igitur.
- . Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht te Rotterdam: Bouwtekeningen en -dossiers. (1981). Rotterdam: Stadsarchief Rotterdam.
- . Archief van de Parochie Heilige Familie 1913-1979. (1913-1925): Stadsarchief Rotterdam. inv.nr. 1412 - 4.
- . Archief van de Parochie Heilige Familie 1913-1979. (1922-1965). Rotterdam: Stadsarchief Rotterdam. inv.nr. 1412 - 237-251.
- . Archief van de Parochie Heilige Familie 1913-1979. (1952). Rotterdam: Stadsarchief Rotterdam. inv.nr. 1412 - 12.
- . Archief van de Parochie Heilige Familie 1913-1979. (1967). Rotterdam: Stadsarchief Rotterdam. inv.nr. 1412 - 12.
- . Archief van de Raad voor de Gemeentelijke Wijkgebouwen, sinds 1980 Wijkaccommodaties. . (1982). Rotterdam: Stadsarchief Rotterdam. inv.nr. 1383 - 489-491.
- Architectuur.org. (2014a). Gereformeerde kerk Nagele.
- Architectuur.org. (2014b). Huis van de Heuvel in Breda geopend.
- Berndsen, N. (2011). *Masterplan Bergpolder-Zuid*. Rotterdam.
- Blom, A., Jansen, B. Heiden, M. van der. (2004). De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken. . 19,20.
- Broekhuizen, D. (2013). Sociale centra voor een veranderd land. Nieuwe netwerken bij herbestemming. . In A. Blom (Ed.), *Atlas van de wederopbouw. Nederland 1940-1965. Ontwerpen aan stad en land*. : nai010 uitgevers.
- Bruyne, F. d. (2014). [Informatie 't Lispunt].
- Bulthuis, P. (1986). *Even uit de anonimiteit: 15 jaar Raad voor de Gemeentelijke Wijkaccommodaties*.: Raad voor de Gemeentelijke Wijkaccommodaties.
- . Cuypers Bureauarchief (CUBA). (1927). Rotterdam: NAI Rotterdam. inv.nr. 733.
- Cuypers, J., Cuypers, P. (1925). Interieurontwerpen: NAI.
- De Korte, M. (2008). From house of god to climbing gym. *The light from above*. Faculteit Bouwkunde: Stichting DOCOMOMO Nederland.
- deArchitect.nl. (2008). Helmond Satijnplus Gezondheidscentrum.
- Debets, C. (2000). Een nieuw geluid in een oude 'tsjerke'. . *Bouwwereld*(nr. 12), 30-34.
- Deelgemeente bezuinigt: wijkcentra Lispunt en Oude Noorden gesloten. . (2002). *Rotterdams Dagblad*, p. 14.
- Dijk, A. v. (2014). Arnhem, Bethanienstraat 1 - Nicolaas.
- dS+V, O. i. s. m. J., SenR, dKC, GW, DCMR). (2007). *Stadsvisie Rotterdam. Ruimtelijke ontwikkelingsstrategie 2030*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- Eekelen, T. v. (2010). Geen gebouw meer gesloopt. . *Heemschut*(juni), 10-13.
- Geschiedenishelmond.nl. (2014).
- Gravity. (2012). Amsterdamse school in Halfweg: Onze-Lieve-Vrouwe-Geboortekerk van architect Jan Kuyt.
- Haastrecht, R. v. (2009). Kerken zijn geliefd als bakens voor de buurt. *Trouw*.
- Jongeren Provenierswijk mijden nieuw jeugdcentrum Lispunt. (2003). *Rotterdams Dagblad*, p. 19.
- Kadaster. (1958). Plattegrond van Presikhaaf.
- Koster, E. (1989). Herbestemming: nieuwbouw in historische context. . *De Architect-thema*, 37, 34-43.
- Mens, N. (2007). *W.G. Witteveen en Rotterdam*: 010 Uitgeverij.

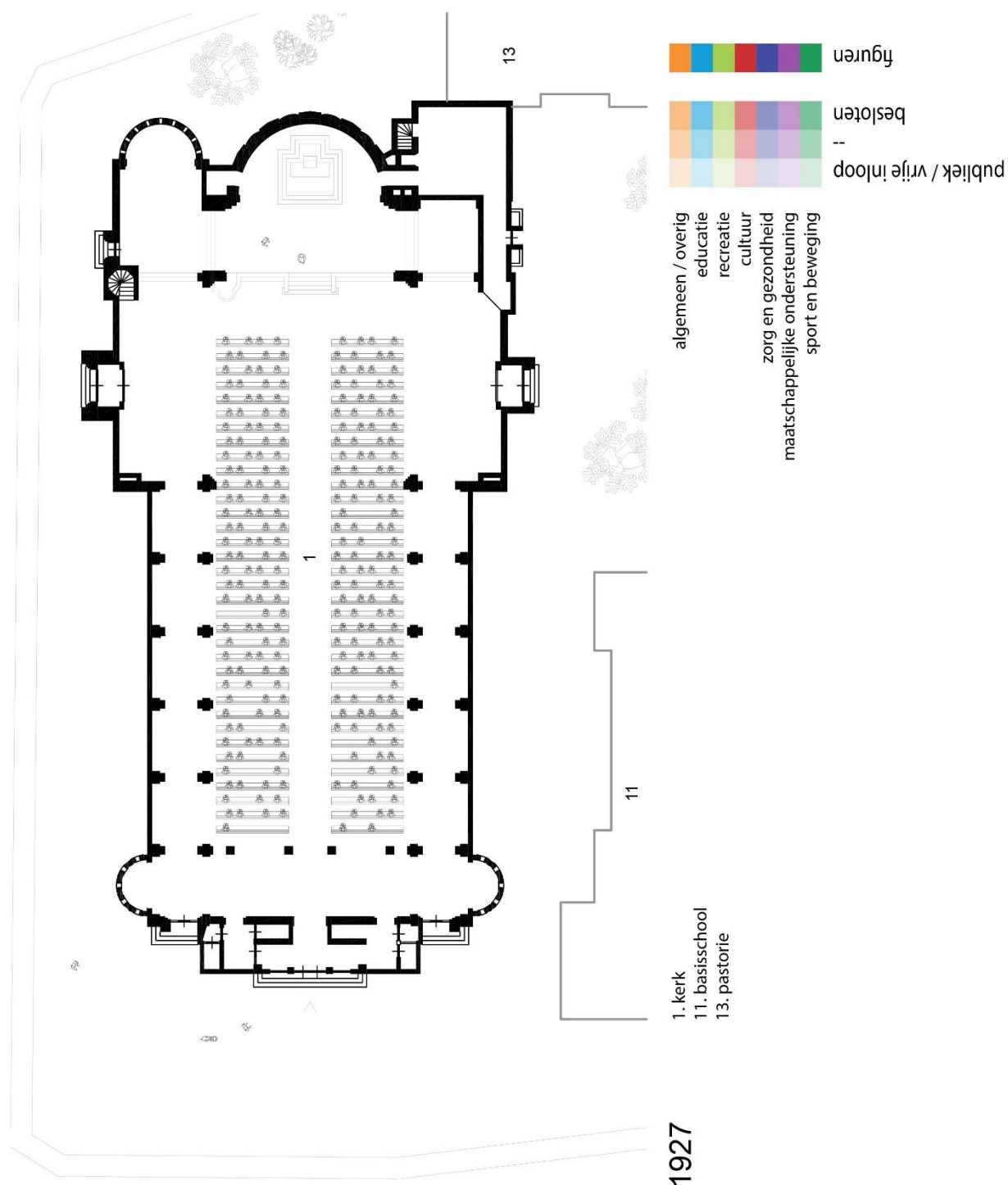
- Nevzgodin, I., Foole, F., Meine Jansen, A., Korte, De M., Nelissen, S., Rollman, L. . (2008). *The light from above. Modern Religious Heritage in the Netherlands*. Paper presented at the do_co,mo.mo__nl.
- Okhuizen, M. (2008). Kerk is nu klimparadijs.
- Onbekend. (1998). Herbestemming van kerken. *Bouw & Uitvoering*, jg.30(no. 6), 5-8.
- Onbekend. (2007). Pniëlkerk Amsterdam wordt Podium Mozaïek. from <http://www.kennisbankherbestemming.nu/projecten/pnielkerk-amsterdam-wordt-podium-mozaiek>
- Orkest.nl. (2014). NedPhO-Koepel.
- Overbeek, M. (2008). Heilzame transformatie. . *De Architect interieur*(27), 54-57.
- Ravesteyn, L. J. C. J. v. (1948). *Rotterdam in de twintigste eeuw. De ontwikkeling van de stad vóór 1940*. Rotterdam: AD. Donker Uitgever.
- Reekers, E. (2014). [Locatie 'Community Center'].
- Reliwiki.nl. (2014a). Moderne Bouwkunst, een nieuw begin.
- Reliwiki.nl. (2014b). Utrecht Buurkerk int. ca. 1970.
- Rijksmonumenten.nl. (2014). Sint-Josephkerk te Amsterdam.
- Rolight.nl. (2014). Museum Speelklok Utrecht.
- Schaik, M. v., Hoek, R. van , Griffioen, R. . (2014). Delftse school - archipedia. from <http://www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?id=97>
- Schrieken, B. J. (2000). *Geloof in Transformatie*. (Master), Technische Universiteit Delft, Delft.
- Schuyt, C. J. M., Taverne, E. . (2000). *1950. Welvaart in zwart-wit*. . Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Sikkema, R. (2004, 24-11-2004). Nieuwe start in Leeuwarden. *Nederlands Dagblad*.
- Slokkerbouwgroep.nl. (2014). Huis van de Heuvel.
- StadsHerstel.nl. (2014). NedPhO-koepel.
- Sterken, S. (2012). Stedenbouw als instrument van sociale regeneratie. Gaston Bardet en het Institut supérieur d'urbanisme appliqué., 163. http://www.academia.edu/7120524/Stedenbouw_als_instrument_van_sociale_regeneratie_Gaston_Bardet_en_het_Institut_sup%C3%A9rieur_d_urbanisme_appliqu%C3%A9_Urban_Planning_and_Social_Regeneration_Gaston_Bardet_and_the_ISUA_in_Brussels
- Veldpaus, L. (2008). *The empty church. The church in the cityscape of post-war towns*. Paper presented at the The light from above., Faculteit bouwkunde.

Geraadpleegde archieven:

- Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht te Rotterdam: Bouwtekeningen en -dossiers. (1981). Rotterdam: Stadsarchief Rotterdam.
- Archief van de Parochie Heilige Familie. (1913-1925): Stadsarchief Rotterdam. inv.nr. 1412
- Archief van de Raad voor de Gemeentelijke Wijkgebouwen, sinds 1980 Wijkaccomodaties. (1982). Rotterdam: Stadsarchief Rotterdam. inv.nr. 1383
- Archief van de projectgroep stadsvernieuwing Liskwartier te Rotterdam (1982-1992). Rotterdam: Stadsarchief Rotterdam. inv.nr. 828
- Archief van de projectgroep stadsvernieuwing district oost en noord te Rotterdam (1986-1993). Rotterdam: Stadsarchief Rotterdam. inv.nr. 818
- Archief van de stichting ter bevordering van volkskracht te Rotterdam (1923-2000). Rotterdam: Stadsarchief Rotterdam. inv.nr. 618
- Cuyper Bureauarchief (CUBA). (1927). Rotterdam: NAI Rotterdam. inv.nr. 733.
- Archief van de bewonersorganisatie Liskwartier te Rotterdam (1980-1996). Rotterdam: Stadsarchief Rotterdam. inv.nr. 898

VII. Appendix

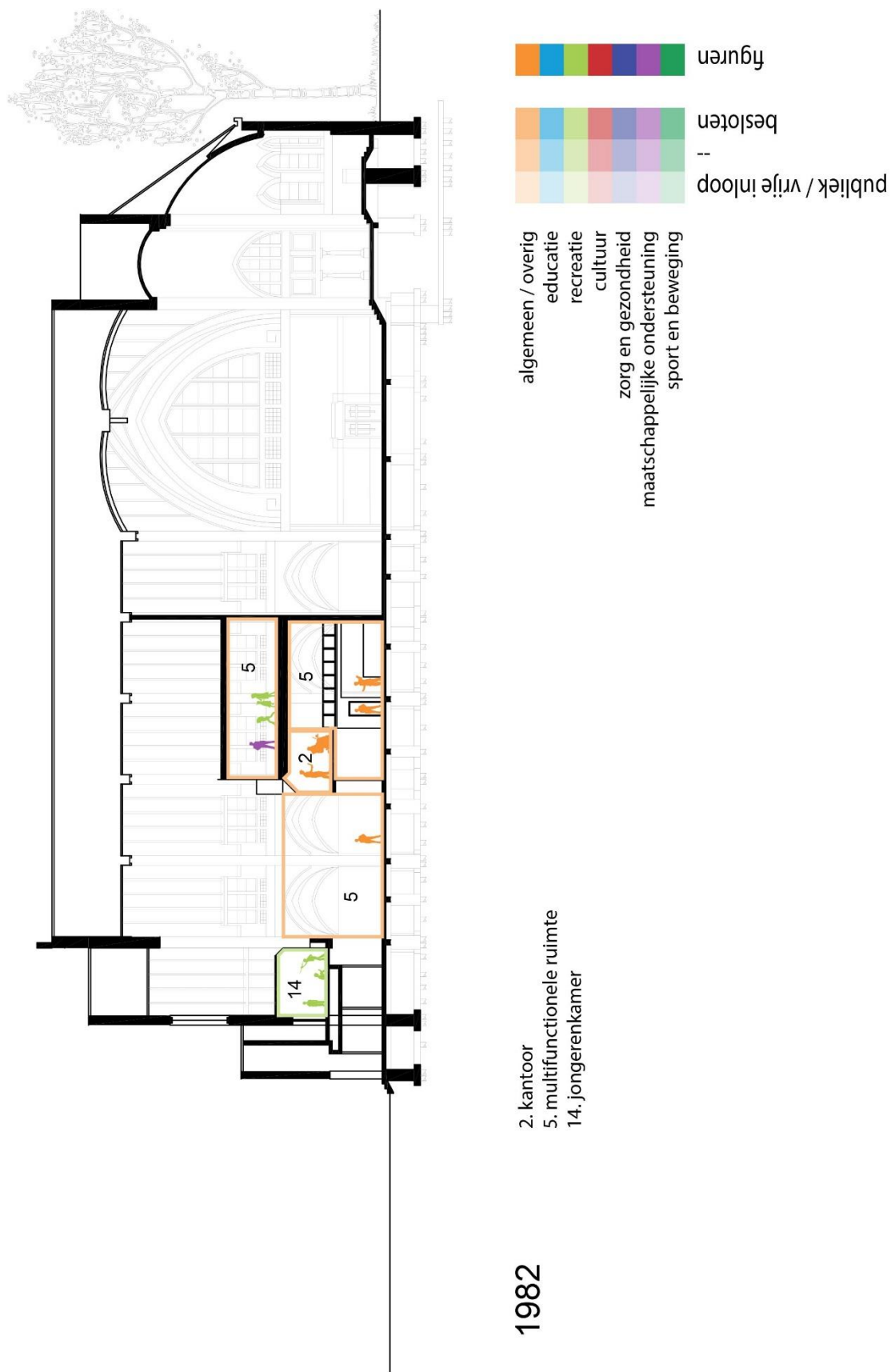
1. Analysetekeningen van de Heilige Familiekerk

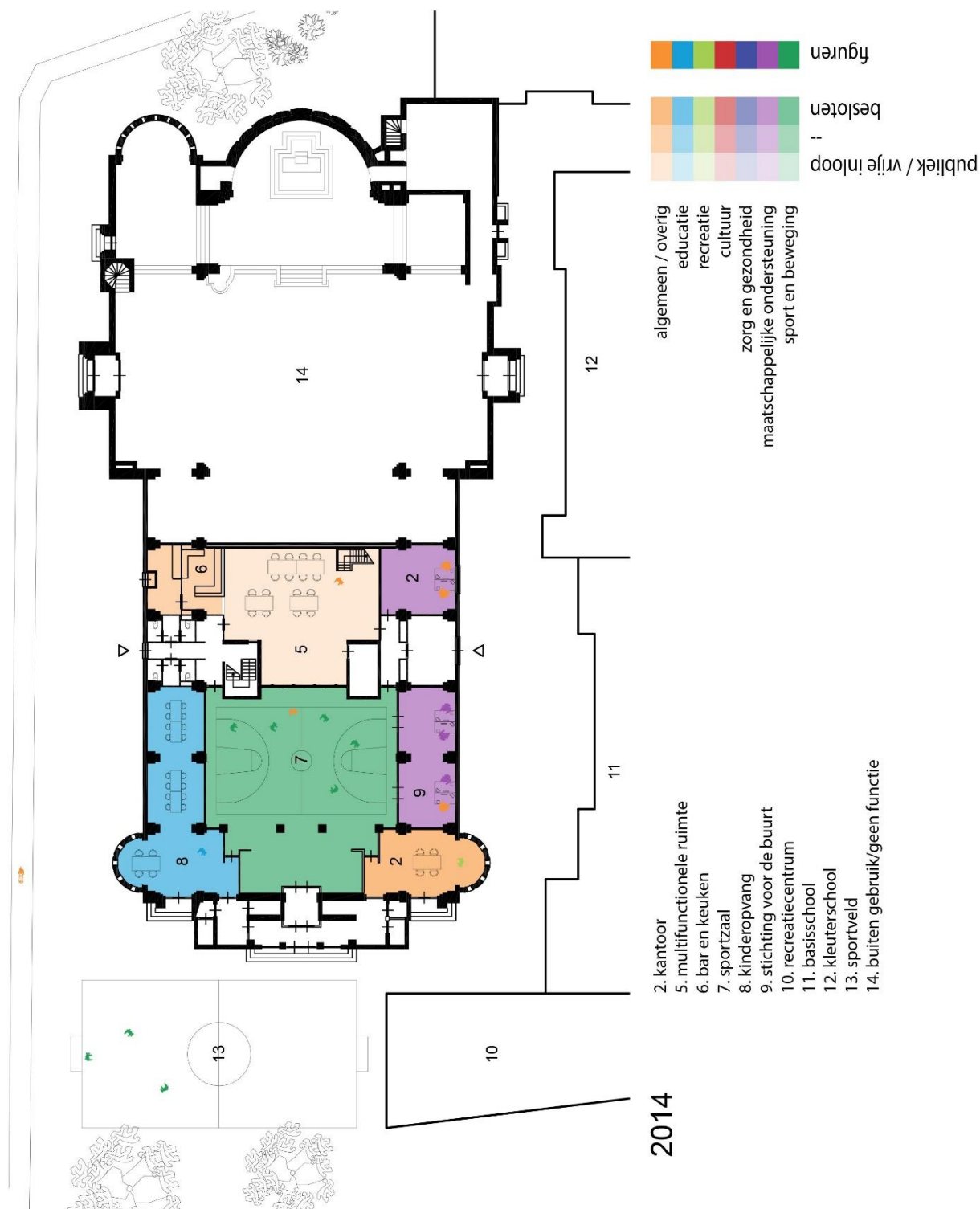
Figuur 21. Analysetekening van de functies in en rondom de Heilige Familiekerk in 1927 toen het gebouw net opgeleverd was. Te zien is hoe naast de kerk ook een school en de pastorie zijn gebouwd in dezelfde periode waarmee er een katholiek functie eiland ontstond.

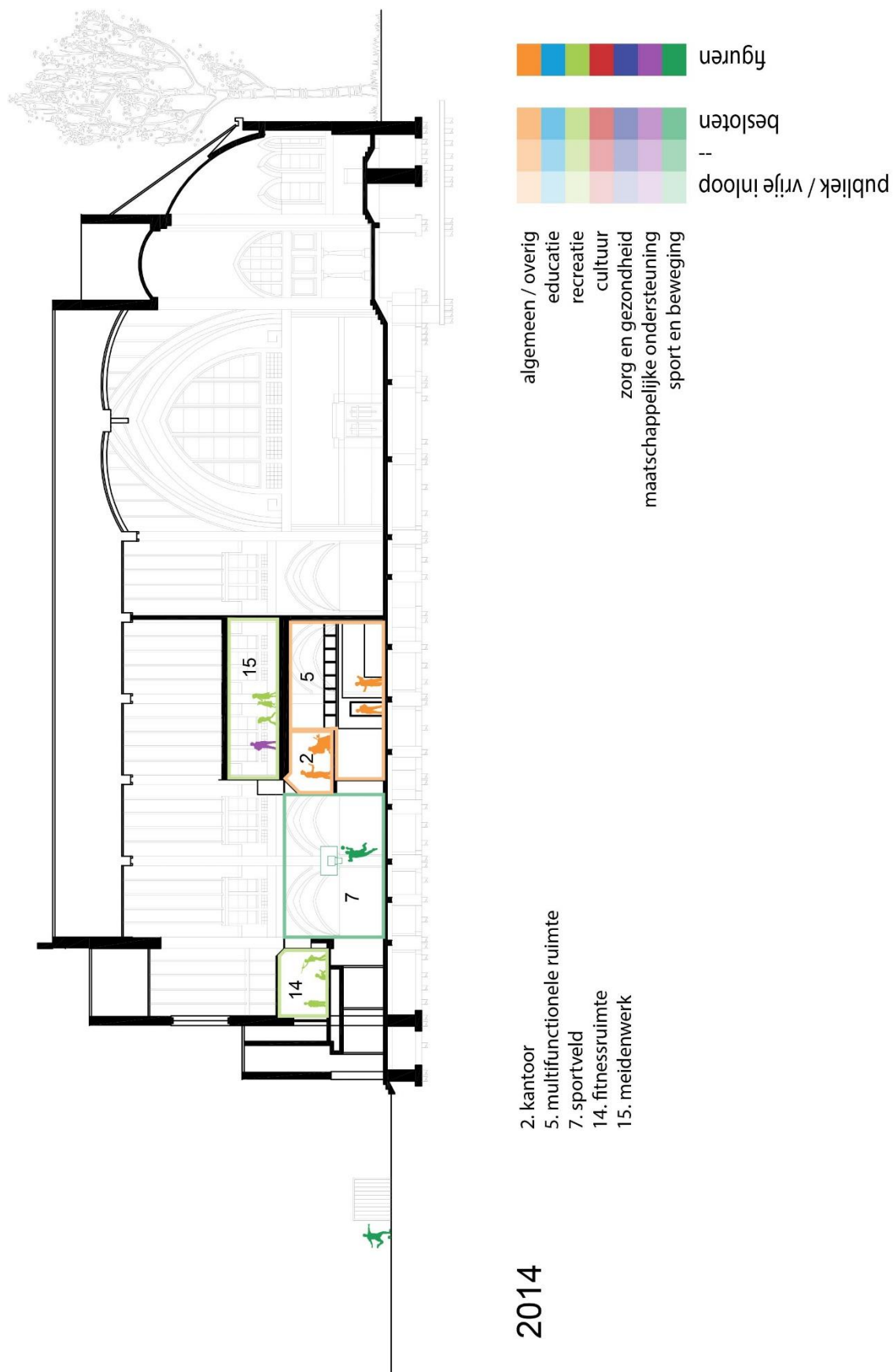
Figuur 22. Analysetekening van de functies in en rondom de Heilige Familiekerk in 1982 toen het gebouw net gedeeltelijk omgebouwd was tot buurthuis. Te zien is hoe het functiepalet rondom en in de kerk is uitgebreid. Verder is te zien dat de entrees veranderd zijn.

Figuur 23. Analysetekening (doorsnede) van de functies in de Heilige Familiekerk in 1982. Hierop zijn ook de 1^e en 2^e verdieping te zien waarvan de plattegronden niet zijn toegevoegd aan deze scriptie. Hier bevinden zich kantoren, een jongerenkamer en enkele multifunctionele ruimte.

Figuur 24. Analysetekening van de functies in en rondom de Heilige Familiekerk in 2014. De geloofsgemeenschap heeft het gebouw verlaten en enkele ruimtes zijn verbouwd/uitgebreid om ze te laten voldoen aan de nieuwe behoeften van de buurt. De focus ligt nog steeds op jeugd en gezin. Voor de hoofdingang is ook een speelplaats met sportveld bijgekomen.

Figuur 25. Analysetekening (doorsnede) van de functies in de Heilige Familiekerk in 2014. Hierop zijn ook de 1^e en 2^e verdieping te zien waarvan de plattegronden niet zijn toegevoegd aan deze scriptie. Hier bevinden zich kantoren, een jongerenkamer/fitnessruimte, een meidenkamer en een multifunctionele ruimte.

2. Foto's van de Heilige Familiekerk

Figuur 26 Kaart NEMAHO, Doetinchem (rond 1927) – Promotiemateriaal van de Nederlandse Maatschappij voor Houtconstructies. Bron: Archief van de Parochie Heilige Familie.

Figuur 27 Foto interieur van de Heilige Familiekerk, Rotterdam (onbekend) – Foto van een trouwerij in de Heilige Familiekerk. Bron: Archief van de Parochie Heilige Familie.

Figuur 28. Foto interieur, Rotterdam (onbekend) – Foto van een bijeenkomst in de Heilige Familiekerk. Bron: Archief van de Parochie Heilige Familie.

Figuur 29. Foto exterieur, Rotterdam (na 1950) – Foto van een activiteit rond de hoofdingang van de Heilige Familiekerk. Rechts op de foto is de kiosk te zien die in 1950 werd gebouwd. Bron: Archief van de Parochie Heilige Familie.

3. Fragment van de buurtkrant van het Liskwartier

BUURTHUIS 'T LISPUNT

Ingang Nootdorpstraat

PROGRAMMA

maandag:	
9.30-10.45	konditietraining
10.00-12.00	taalles turkse vrouwen
10.30-13.00	fitness vanaf 16 jaar
19.00-21.00	drumband oude noorden
20.00-21.30	spaanse les voor gevorderden
21.00-22.30	konditietraining
dinsdag:	
9.15-11.45	schilderkursus gevorderden
10.00-11.30	spaanse les voor beginners
13.30-15.30	schilderkursus beginners
19.00-20.00	karateles 10-15 jaar
19.00-21.00	taalles buitenlanders
20.00-21.00	yoga
20.15-21.45	shao-lin vanaf 16 jaar

woensdag:	
9.30-10.45	konditietraining
10.00-13.00	fitness vanaf 16 jaar
11.30-12.30	yoga
13.30-15.30	instuif tot 13 jaar
15.30-17.00	instuif vanaf 13 jaar
19.00-21.30	fitness jongeren vanaf 16 jaar
19.30-21.30	naaikursus
20.00-21.30	saxofoonkursus
19.30-20.45	gitaarkursus
20.00-21.30	konditietraining
20.00-21.30	computerkursus
donderdag:	
10.00-11.30	afrikaanse ritmische dans
15.00-16.00	yoga
16.00-17.00	kookles kinderen vanaf 11 jaar
19.00-23.00	open avonden jongeren vanaf 15 jaar
19.30-21.00	shao-lin vanaf 16 jaar
vrijdag:	
9.30-10.45	konditietraining
10.30-13.00	fitness
14.00-18.00	sport en spel voor jongeren

KURSUSSEN IN 'T LISPUNT

Het Lispunt heeft deze maand onder meer de onderstaande cursussen. Voor precieze tijden van aanvang en andere informatie, zie programma elders in deze BOLwerk. Of bel het Lispunt: 4657161, en vraag naar Ria.

Afrikaanse ritmische dans

Dit is een dansvorm, die het lichaam in cadans brengt door de constante herhaling van simpele dansbewegingen. Eenvoudige voertrimes worden op verschillende manieren door het bekken aangezet en verder uitgewerkt in de schouders, de armen en het hoofd, net zo lang tot het lichaam van top tot teen danst. Het versnellende ritme geeft de intensiteit weer. Het totaal in beweging komen vraagt tijd en concentratie. In de lessen staat de lichaamsbeweging centraal, ook is er aandacht voor het ervaren en begrijpen van de lichaamsstructuur. Danservaring is niet noodzakelijk; ieder werkt op zijn eigen niveau, op ritmische Afrikaanse muziek.

Portret- en modeltekenen

Deze cursus wordt gegeven door Han Bakker. Men hoeft niet te kunnen tekenen om deze cursus te volgen. Volgens Han kan iedereen leren portrettekenen. In de cursus wordt veel aandacht besteed aan de karakteristieke trekken van een gelaat.

Creative solutions

Peter's Publishing

Tailormade for you.
010.4652784
010.4668962
Software-specialists

ONDER DE PET VAN ED

In een gesprek tussen een aantal rayonagenten kwam onlangs naar voren, dat de bewoners van oude wijken steeds onverdraagzamer worden. Het is al zo erg, dat men in diverse steden onderzoek heeft gedaan naar dit verschijnsel. Als wijkagent word ik niet alleen met de uitkomsten van deze onderzoeken geconfronteerd, maar ook nog met de harde werkelijkheid.

Bewoners vliegen elkaar om niets in de haren. Het is te gemakkelijk dit af te schuiven op de verhoudingen tussen alloctonen en autoctonen in de wijken. Die spelen wel mee, maar ook bijvoorbeeld nederlanders onderling pikken steeds minder van elkaar. Men blijft in de loop der jaren steeds harder en agressiever tegenover elkaar te staan. Er komen niet meer klachten per jaar op de wijkagent af, maar elke klacht op zich is veel moeilijker aan te pakken. De klachten worden ook dwingend gesteld. Was het vroeger: "Kunt u er alstublieft iets aan doen?", is het nu vaak: "Oe er godverdomme iets aan, anders neem ik zelf wel maatregelen".

Het maakt voor mij het werken in de wijk er niet leuker op. Gelukkig valt er ook nog genoeg te lachen. Kijk wat dat betreft maar naar het feest, dat de BOL onlangs organiseerde op de Rodenrijselaan. Voor iedereen, jong en oud, binnenlands en buitenlands was er iets te doen en het geheel verliep helemaal vlekkeloos. Geen bonje. Prima toch?

willy jöms
coronelweg 104b
tel.: 467 88 87

MAK-UP STUDIO
MAA
WILLY JÖMS
WILLY JÖMS

voor alle voorkomende
schoonheidsbehandelingen
tevens aanwezig:
- zonnebank
- afslankapparatuur

Parel van Flores

gespecialiseerd in:
Indonesische maaltijden
zeer gevarieerde,
hollandse snacks
ook vegetarisch
rodenrijselaan 56a

Figuur 30. Fragment uit een buurtkrant van het Liskwartier, Rotterdam (onbekend) – Dit fragment geeft meer inzicht in de soorten activiteiten in buurthuis 't Lispunt. Bron: Archief van de bewonersorganisatie Liskwartier.